

ԴՐՕՇԱԿ

ISSN 2579-2954

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության պաշտոնաթերթ

(78-րդ տարի) Թիվ-9 (1691)

Սեպտեմբեր 2024

Բովանդակություն

«Դրոշակ» ամսաթերթ
Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության
պաշտոնաթերթ
Հիմնադիր՝ «ՀՅԴ պատմության թանգարան
հիմնադրամ»
Երևան, Միեր Սկրոյցյան փ. 12/1
Հեռ. (+374) 10-52-18-90
Էլ. հասցե՝ droshak@arf.am
Կայք՝ <https://www.droshak.am>

Գլխավոր խմբագիր՝ Արտաշես Շահբազյան
Խմբագրական խորհուրդ

1- Առաջնորդող

Հավատ սեփական ուժերի նկատմամբ (Էջ 1-2)

2- Իրավաքաղաքական

Արհի Աբրահամյան

Արցախի Հանրապետության

իրավաքաղաքական փաստաթղթերն
անխոցելի են (Էջ 3-6)

3- Հայ դատ

Տաթևիկ Աղաջանյան

Արցախ. մեկ տարի առանց հայերի (Էջ 7-9)

Տաթևիկ Դավթեան

Արցախից բռնի տեղահանության ազդեցությունը
Արցախի երեխաների իրաւունքների
վրայ (Էջ 10-11)

Վահագն Խաչատրեան

Ազրայեյճանի կողմից իրականացուող
մշակութային ցեղասպանությունը
Արցախում (Էջ 12-15)

4- Տարածաշրջանային

Ժաննա Վարդանեան

Չէնք՝ նախի դիմա՛ց, թէ՛ անելին.

Ազրայեյճան-Իսրայել կապերի ներկան ու
սպազան (Էջ 16-19)

5- Ռազմաքաղաքական

Սարգիս Սարգսյան

44-օրյա պատերազմի արյունոտ դասերը
(Մաս 1) (Էջ 20-31)

6- Հասարակություն

Մանվել Սկրոյցյան

Հայ մտավորականության լույսն ու ստվերը
(Էջ 32-35)

7- Բնապահպանություն

Արմեն Վարդանյան

Ռազմավարական հենասյուն Սևանը ձախողվող
պետական քաղաքականության ներքո
(Էջ 36-39)

8- Դեմքեր և դեպքեր

Մարգարիտա Խաչատրյան

Օննիկ պապիկի՝ մնացորդաց սերնդի
հայի թափառական ճակատագրի մասին
(Էջ 40-42)

9- Ընկերական զրույցներ

Վրեժ-Արմեն

Սփիւռքը վարկաւորել ըստ արժանւոյն
(Էջ 43)

Հավատ սեփական ուժերի նկատմամբ

2024 թվականի սեպտեմբերի 2-ին մեկ անգամ ևս ապրեցինք ազգային այն մեծ խայտառակությունը, որի մեջ խորասուզված է հայ ժողովուրդը: Ազգային ուժերը Հայաստանում նշեցին Արցախի անկախության հռչակման օրը՝ սրանով ուղերձ հղելով ներքին ու արտաքին լսարանին այն մասին, որ հայ ժողովրդի համար Արցախի հարցը մնում է չլուծված: Հակառակ սրա՝ երկրի իշխանությունը ոչ միայն լռություն պահպանեց, այլև գործադրեց ամեն ճիգ ու ջանք ձախողելու նման միջոցառումների անցկացումը և հակառակ ուղերձը հղելու արտաքին համապատասխան ուժերին:

2024 թ. մարտի 12-ին անցկացրած մամուլի ասուլիսում Նիկոլ Փաշինյանն ասում է, թե Հայաստանը անցած տարիներին, ըստ էության, եղել է Ռուսաստանի ֆորպոստը, բայց Ռուսաստանը չի գնահատել այդ հանգամանքը: Հակառուսական հետևողական քաղաքականությունից այն կողմ այս հայտարարության հետևում կա մեկ այլ ասելիք կամ նույնպես անվանենք ուղերձ: Նա արևմտյան հովանավորներին ասում է, թե ինքն ու իր գլխավորած ուժը պատրաստ են Հայաստանը դարձնելու նրանց ֆորպոստը: Կատարելով հովանավորների կամքը՝ Փաշինյանը հետևողականորեն իրագործել է Արցախից հրաժարվելու ծրագիրը: Միաժամանակ նույն ուժերը, որքան էլ որ Նիկոլին և իր նմաններին խաղացնեն իրենց մատների շարժումով, անդրկովկասյան քաղաքական մեծ խաղի համար հենարան են տեսնում ոչ թե փոքր ու այսօր գործոն չհանդիսացող Հայաստանին, այլ հեռանկարային Ադրբեյջանին ու իրենց դարավոր գործակից Թուրքիային: Մերտ հարաբերություններ ունենալով վերջինների հետ՝ արտաքին այդ ուժերը ցանկանում են ճանապարհի հարթել նրանց համար, որպեսզի նրանց միջոցով էլ իրականացնեն Ռուսաստան, Կենտրոնական Ասիա, Իրան թափանցելու իրենց փայփայած հարյուրամյակների ծրագիրը: Այլ խոսքով, Նիկոլ Փաշինյանն ապավինում է մի ուժի, որն իրականում հետապնդում է ոչ միայն Արցախն ադրբեյջանական տեսնելու, այլև Հայաստանի ինքնուրույն քաղաքական գործոն լինելու հեռանկարն անգամ ոչնչացնելու նպատակ: Այդ ուժերը հասկանում են, որ սեփական երկրի ինքնության ոչնչացմանը ծառայող նիկոլները հավերժ չեն կարող իշխել, օրինաչափորեն նրանց փոխարինելու են գալու ազգային ուժերը, իսկ Հայաստանը ոտքի հանելու և Հայաստանի ինքնիշխանությունը վերականգնելու ռազմավարությունը խորտակիչ կարող է լինել տարածաշրջանի նոր ճարտարապետության մասին երազողների համար: Այսօր արդեն, երբ փաշինյանական իշխանությունը Արցախը հանձնելուց հետո պայքարում է այս հարցի վերարժարծումը թույլ

չտալու համար, երբ բարձրաստիճան ԹՊ-ականները հայտարարում են, թե Արցախի հանձնման օրը Հայաստանի իրական անկախության օրն է, որ Արցախի հարցի արժարծումը վտանգ է ներկայացնում Հայաստանի Հանրապետության համար այլևս անհեթեթ է ապացուցելը, որ այս ուժը հենց արտաքին մեծ ծրագրերը սպասարկելու համար է իշխանության բերվել: Հետևողականության առումով դժվար չէ վերը բերված օրինակների կողքին ավելացնել այս ուժի ներկայացուցիչների նախկին հայտարարություններն այն մասին, թե իրենց «հեղափոխությունը» ավելի կարևոր է, քան Արցախի ազատագրումը, որ արցախյան պատերազմի գոհերը եղել են հանուն ոչնչի: Վերջապես բազմիցս հիշված օրինակների կողքին կարելի է ավելացնել 2024 թ. հունիսի 12-ի արյունոտ օրը խորհրդարանում Փաշինյանի արած այն հայտարարությունը թե. «Պետք է 2018-ին ասել, որ ԼՂ-ն պետք է լինի Ադրբեյջանի կազմում, իմ ձախողումն է, որ չեմ ասել»:

Հայաստանի ինքնիշխանության ոչնչացման ծրագիրը, անխոչընդոտ գլուխ բերելու համար իշխող բանդան ունի արտաքին ուժերի թույլտվությունը առանց միջոցների մեջ խտրություն դնելու հաշվեհարդար տեսնելու ազգային ուժերի անհամաձայնության և բողոքի դրսևորումների հետ: Երկիրը արտաքին հովանավորներին հանձնելու ստանձնած պարտավորությունը վերջնականորեն հնարավոր կլինի իրականացնել, երբ կլուծարվի ՀԱՊԿ-ը և ռուսական ռազմուժը կհեռացվի Հայաստանից:

Բայց այս ամենը դեռ չի նշանակում, թե դրանով իշխանության առջև բացված է իր սև գործն անելու հարթ ճանապարհ: Նույնքան ակնհայտ է, որ այս ուժը ներկայացնող քիչ թե շատ մտածելու ընդունակ միակ անձը լուրջ տագնապի մեջ է, և

այժմվանից մտնում է հաջորդ ընտրությունների մասին: Պատերազմում խայտառակ պարտություն կրելուց հետո նա 2021 թ. կարողացավ ժողովրդի մեկ հատվածից քվե կորզել՝ խոստանալով խաղաղություն և լավ ապագա: Տարիներ անց ոչ պատերազմի վտանգն է փոքրացել ոչ խաղաղության հեռանկարն է ուրվագծվում: Փաշինյանը մտածում է, որ ժողովրդին հերթական անգամ և գոնե կարճ ժամանակով խաբելու համար իրեն հարկավոր է գոնե ձեռքին ունենալ Խաղաղության պայմանագիր կոչվող ինչ որ թղթի կտոր: Դրանից հետո իր կառավարման արկածախնդրությունը շարունակելու համար նա առջևում կունենա քաղաքականապես և ֆիզիկապես դիմանալու ժամանակի նոր պաշար: Նա համոզվել է իրենից երկիրը խլողներին, որ, որպեսզի մնա իշխանության գլխին և կարողանա նրանց նորանոր պահանջները կատարել, նախ պետք է բնորոշվի, այլապես եթե այսօր փորձի փոխել Սահմանադրությունը, հանձնել Զանգեզուրի միջանցքը, սահմանագծման ու սահմանազատման անվան տակ հանձնել նորանոր տարածքներ, երկրի ներսում կարող է դժգոհության այնպիսի ալիք բարձրանալ, որը պատմության աղբյուրները կշարտի իրեն իր թայֆայի և դավաճանական ծրագրերի հետ: Հայաստանը հոշոտելու ձգտող ուժերը համաձայն են նրա այս տրամաբանության հետ, բայց, մյուս կողմից, նրանք ոչ մի երաշխիք չունեն, թե Նիկոլը կարող է երկար դիմանալ իր տեղում, հետևաբար, մի կողմից՝ Նիկոլի պահպանմանը նպաստելու, մյուս կողմից՝ օր առաջ նրանից առավելագույնը պոկելու հակասության մեջ են: Սպասելի է, որ բնապահպանական բնույթի համաշխարհային խորհրդածողովը Բաքվում անցկացնելուց հետո Ալիևը Նիկոլի վրա ճշումը մեծացնելու համար կգնա սահմանային նոր սադրանքների և ընդհուպ նոր պատերազմի: Դրա հարմար նախապայմաններ են ձևավորվում նաև աշխարհաքաղաքական միջավայրում: Աշխարհը զբաղված է Ռուսաստանի և Ուկրաինայի, Մերձավոր Արևելքի գնալով շիկացող հակամարտություններով, ինչպես և դրանց հավանական վերաճմամբ ավելի նոր և ավելի հզոր առճակատումների: Ինչպես 2020 թվականին, նոր պատերազմը, թերևս, Նի-

կոլ Փաշինյանին հնարավորություն կտա ավելի հեշտությամբ գնալու նոր զիջումների, կրկին հայտարարելով, թե խնայում է զինվորների կյանքը: Իսկ առկա իրավիճակում ցուցադրելով իր հավատարմությունը թելադրված խաղին, և ձև անելով, թե իբր ամուր է իր տեղում՝ Նիկոլ Փաշինյանը եթե հաջողեցնի հասնելու Խաղաղության պայմանագրի կնքման, ամենայն հավանականությամբ, կկազմակերպի արտահերթ ընտրություններ՝ անակնկալի բերելով բոլորին բացի իր կողքից քարշ տվող արբանյակ ուժերի:

Մեյսիսիսի 22-ին Սրբազան պապարի շարժումը ձեռնարկեց մեծ հանդիպում Մարգահամերգային համալիրում և հայտարարեց պապարի նոր փուլի մեկնարկի մասին: Իրականությունն այն է, որ, ի հակառակ պարտված և պապարի անընդունակ իշխանության, ազգային ուժերի համար ակնառու է, որ Հայաստանը կրկին կարելի է դարձնել ռազմական և տնտեսական առումներով ուժեղ, դաշնակիցների հետ բազմաբևեռ կապերով ամուր, մրցունակ երկիր՝ համախմբելու դեպքում համահայկական ներուժը և վերականգնելով ազգային միասնականությունը:

Տարբեր գերուժերի և միջազգային հեղինակավոր կազմակերպությունների կողմից հնչել և հնչում են հայտարարություններ Արցախի հարցի լուծված չլինելու, արցախահայության վերադարձի անհրաժեշտության մասին՝ կարևորելով դրա համար անհրաժեշտ իրավական քաղաքական երաշխիքների ապահովումը: Նույնքան ակնհայտորեն այս ծրագրին դեմ են Հայաստանի, Ադրբեյջանի, Թուրքիայի իշխանությունները և նրանց հովանավորները:

Պետք է խոստովանել, որ ցայսօր Նիկոլ Փաշինյանին հաջողվել է հասարակական դժգոհության սլաքները զգալի չափով շեղել իրենից դեպի ազգային դաշտ, առաջնորդության հարցի և առաջնորդողների անձերի վերաբերյալ շինծու ու անպտուղ քննարկումների ոլորտ: Այս հարցում Նիկոլին կամա թե ակամա աջակցող հանգամանքներ են դառնում դիմացի դաշտի որոշ գործիչների անհամարժեք հավակնտությունը և հասարակական տարբեր շերտերի հավատի պակասը, իշխանությունների և արտաքին դերակատարների սարքած քարոզչական թակարդում մոլորվելը: Պակասում է այն գիտակցությունը, որ գլխավոր հարցն այսօր ընդհանուր նպատակի շուրջ համախմբումն է, իսկ ապագայի վերաբերյալ պատկերացումները լուծվելու են առկա քաղաքական-իրավական հնարավորությունների ճանապարհով:

Մեր ներկա դժբախտությունների գլխավոր պատճառը հավատի պակասն է սեփական ուժերի նկատմամբ: Գալիք հաղթանակների, հայության ու հայրենիքի նոր վերածննդի երաշխիքը պետք է դառնա հավատը սեփական ուժերի նկատմամբ, այն հավատը, որով մենք հայրենիք ազատագրեցինք, զսպեցինք դարավոր թշնամուն, կառուցեցինք մեր նոր պետականությունը, եղանք հպարտ ու արժանապատիվ: ■

Արցախի Հանրապետության իրավաքաղաքական փաստաթղթերն անխոցելի են

Արփի Աբրահամյան
Քաղաքագիտության և ազգային անվտանգության հարցերի մասնագետ

Համաձայն Արցախի Հանրապետության Սահմանադրության հոդված 1-ի 2-րդ կետի, Արցախի Հանրապետություն և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն անվանումները նույնական են:

Հայաստանի ներկայիս իշխանությունը փակում է Արցախի Հանրապետության էջը. ճանաչելով Արցախը Ադրբեյջանի կազմում, այս իշխանությունը մերժեց Արցախի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը, Արցախի Հանրապետության, Արցախի հիմնահարցի գոյությունն ընդհանրապես: «Լեռնային Ղարաբաղի նախագահ», «Արցախի պաշտոնյա», «Արցախի ներկայացուցչություն» հասկացություններն այլևս գոյություն չունեն այս իշխանության համար:

Սյուս կողմից, ՀՀ իշխանությունը հետևողականորեն իրականացնում է «խաղաղության պայմանագրի» նախապայմանները. ընդունել թուրքադրբեյջանական շահը սպասարկող ՀՀ նոր Սահմանադրություն, տրամադրել Ադրբեյջանին Սյուսիքով «ճանապարհ» (միջանցք) դեպի Նախիջևան:

Նշենք, որ ՀՀ իշխանությունը «ճանապարհի» (միջանցք) վերահսկողությունը ՀՀ սահմանապահ ուժերից վերցնելով կարող է, օրինակ, հանձնել «այլ միջազգային կազմակերպությունների», որոնք չի բացառվում որ լինեն ՀՀ ինքնիշխանությանը սպառնացող ուժեր: Սա Հայաստանի անվտանգային միջավայրի լրջագույն խնդիր է (ճանապարհի քողի ներքո կարող է իրականացվել հարակից տարածքների բռնազավթում, բնակչության արտագաղթ, գյուղերի դատարկում և այլն): Այս առումով բազմիցս իրենց դիրքորոշումն արտահայտել են Իրանը (3-րդ երկրի վերահսկողությունը Հայաստանի ճանապարհներին, ՀՀ տարածքային ամբողջականության դեմ ցանկացած սպառնալիք կամ սահմանների վերափոխումը լիովին անընդունելի են և կարմիր գիծ՝ Իրանի համար), ինչպես նաև Ռուսաստանի Դաշնությունը (համաձայն 2020-ի նոյեմբերի 9-ի եռակողմ հայտարարության 9-րդ կետի՝ տրանսպորտային հաղորդակցության հսկողությունն իրականացնում են ՌԴ ԱԳԾ Սահմանապահ ծառայության մարմինները):

Տարածաշրջանում վտանգավոր են Թուրքիայի դերակատարության մեծացումը, թուրք-ադրբեյջանական գործնի ակտիվությունը:

ԱՐՑԱԽԻ բռնազավթումից, Արցախի ժողովրդի բռնի տեղահանումից, էթնիկ զտումից հետո արագընթաց տեղի է ունենում ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ սահմանամերձ տարածքների զավթման գործընթաց Ադրբեյջանի կողմից: Թուրք-ադրբեյջանական դաշինքն իրականացնում է հայոց պետականությունը մասնատելու, հայ ազգին ոչնչացնելու դավադիր ծրագիրը,

որի առանցքում «Մեծ Թուրանի» իրականացման ծրագիրն է:

Հայաստանի Հանրապետությունը հայտնվել է գոյութենական պայքարի անհրաժեշտության առջև: Ներկայացնենք ռազմավարական, առանցքային փաստաթղթեր, որոնք իրավական առումով փաստում են Արցախի Հանրապետության գոյությունը:

1991-ի սեպտեմբերի 2-ին Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ նստաշրջանն ընդունում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման և նրա պետական իշխանության ու կառավարման ժամանակավոր մարմինների ձևավորման վերաբերյալ հռչակագիրը:

Համաձայն որոշման, ընդունվում է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի և սահմանակից Շահումյանի շրջանի սահմաններում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (ԼԴՀ/ԱՀ) հռչակման մասին հռչակագիրը՝ (Նշենք, որ հիմք է ընդունվել 1990-ի ապրիլի 3-ի ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի «ԽՍՀՄ կազմից միութենական հանրապետությունների դուրս գալու կարգի» մասին օրենքը:

Այդ օրենքի առանցքը ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու հանրաքվեի գաղափարն էր):

1991-ի դեկտեմբերի 10-ի հանրաքվեով Լեռնային Ղարաբաղի ժողովուրդը համաձայնեց, որ «հռչակված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը լինի անկախ պետություն, ինքնուրույն որոշելով համագործակցության ձևը ուրիշ պետությունների և ընկերակցությունների հետ»:

1992-ի հունվարի 6-ին Ստեփանակերտում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդն ընդունում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական անկախության մասին հռչակագիրը.

«Ելնելով ժողովրդի ինքնորոշման անկապտելի իրավունքից, հենվելով Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ժողովրդի ազատ կամքի վրա, որ արտահայտվել է 1991 թվականի դեկտեմբերի 10-ին կայացած հանրապետական հանրաքվեի արդյունքներում՝

- հավատարմություն հայտնելով այն սկզբունքներին, որ բովանդակում է 1991 թվականի սեպտեմբերի 2-ին Լեռնային Ղարաբաղը Հանրապետություն հայտարարելու մասին Հռչակագիրը
- զարգացնելով Լեռնային Ղարաբաղի 1918-1920 թվականների անկախ, ժողովրդական ինքնակառավարման փորձը և այլն»²:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը հաստատում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անկախ հռչակված պետականությունը:

Համաձայն այս փաստաթղթի՝

«Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը անկախ պետություն է, ունի իր պետական դրոշմը, զինանշանը, օրհներգը:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական լեզուն հայերենն է: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ամբողջ տարածքում գործում են Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Սահմանադրությունն ու օրենքները, ինչպես նաև միջազգային իրավական այն փաստաթղթերը, որոնք կարգավորում են մարդու իրավունքների և ազատությունների պահպանումը: Իր քաղաքացիների պաշտպանության և բնակչության անվտանգության համար Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում ստեղծվում են իշխանության բարձրագույն մարմիններին ենթակա զինված ուժեր, հասարակական կարգի պահպանության և պետական անվտանգության մարմիններ: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը լինելով միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, իրականացնում է արտաքին անկախ քաղաքականություն, անմիջական հարաբերություններ է հաստատում այլ պետությունների հետ, մասնակցում է միջազգային կազմակերպությունների գործունեությանը և այլն»³:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն հռչակելու մասին Հռչակագիրը և Մարդու իրավունքների հռչակագիրը հիմք են ծառայում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Սահմանադրության և օրենսդրության ընդունման համար:

2006-ի դեկտեմբերի 10-ին Արցախի Հանրապետությունն ընդունում է իր Սահմանադրությունը:

«Արցախի ժողովուրդը՝ դրսևորելով անսասան կամք զարգացնելու և պաշտպանելու ինքնորոշման իրավունքի հիման վրա 1991 թվականի սեպտեմբերի 2-ին ստեղծված և 1991 թվականի դեկտեմբերի 10-ի հանրաքվեով անկախ հռչակված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը՝ որպես ազատ, իրավահավասար քաղաքացիների ինքնիշխան պետություն,

Արցախի խորհրդարան, 1991 թ.

որտեղ մարդը, նրա կյանքն ու անվտանգությունը, իրավունքներն ու ազատությունները բարձրագույն արժեքներ են,

- հաստատելով հավատարմությունը 1992 թվականի հունվարի 6-ի Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական անկախության մասին Հռչակագրի սկզբունքներին,
 - երախտագիտությամբ հիշելով մեր նախնիների և ներկա սերունդների հերոսական պայքարը ազատության վերականգնման համար, խոնարհվելով մեզ պարտադրված պատերազմում նահատակվածների հիշատակի առջև,
 - ոգեշնչված աշխարհասփյուռ հայության դրսևորած միասնության գործությամբ,
 - վերակերտելով Արցախում ազգային պետականության պատմական ավանդույթները,
 - գիտակցելով պատմական Հայրենիքի ճակատագրի համար սեփական պատասխանատվությունը ներկա և ապագա սերունդների առջև,
 - իրականացնելով մեր ինքնիշխան իրավունքը, մեզ համար, սերունդների և բոլոր նրանց համար, ովքեր կցանկանան ապրել Արցախում, ընդունում և հռչակում ենք սույն Սահմանադրությունը»⁴։
- 2017-ի փետրվարի 20-ին Արցախի Հանրապետությունը (Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն) հանրաքվեով հաստատում է Սահմանադրության բարեփոխումները. Արցախի ժողովուրդը,

«• որսևորելով անսասան կամք՝ զարգացնելու և պաշտպանելու ինքնորոշման իրավունքի հիման վրա 1991 թվականի սեպտեմբերի 2-ին ստեղծված

և 1991 թվականի դեկտեմբերի 10-ի հանրաքվեով անկախ հռչակված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը,

- հաստատելով հավատարմությունը 1992 թվականի հունվարի 6-ին ընդունված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական անկախության մասին Հռչակագրի սկզբունքներին,
- կարևորելով 2006 թվականին ընդունված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Սահմանադրության դերն անկախ պետականության կայացման և ամրապնդման գործում,
- զարգացնելով ազգային պետականության պատմական ավանդույթները,
- ոգեշնչված Մայր Հայաստանի և աշխարհասփյուռ հայության՝ Արցախի ժողովրդին զորավիզ լինելու վճռականությամբ,
- հավատարիմ մնալով հայրենիքում ազատ ապրելու և արարելու իր նախնիների երազանքին և վառ պահելով ազատության համար պայքարում նահատակվածների հիշատակը,
- իրականացնելով իր ինքնիշխան և անօտարելի իրավունքը, ընդունում է Արցախի Հանրապետության Սահմանադրությունը»⁵։

Արցախի Հանրապետության Սահմանադրության /2017/ հոդված 1-ի կետ 1-ում նշվում է. Արցախի Հանրապետությունը ինքնիշխան, ժողովրդավարական, իրավական, սոցիալական պետություն է։ Վերոնշյալ փաստաթղթերն ապացուցում են, որ Արցախի Հանրապետության (Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն) գոյությունը իրավական առումով

անխոցելի է: Ինչպես նաև՝ առկա մի շարք ռազմավարական փաստաթղթերում ակնհայտ է, որ Արցախյան ու Մայր Հայաստանը անբաժանելի են:

1989-ի դեկտեմբերի 1-ին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի որոշումը Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին⁶,

1992-ի հուլիսի 8-ին ՀՀ Գերագույն խորհրդի որոշումը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում ստեղծված իրավիճակի մասին⁷,

1990 -ի օգոստոսի 23-ի ՀՀ Անկախության հռչակագիրը⁸,

ՀՀ Սահմանադրություն⁹ (ընդունվել է 1995-ի հուլիսի 5-ին, Սահմանադրության փոփոխությունները՝ 2015-ին), 2007-ի ՀՀ Ազգային անվտանգության ռազմավարություն¹⁰, 2007-ի ՀՀ ռազմական դոկտրին¹¹ և այլն:

Արցախի հիմնահարցի կարգավորմանն անդրադարձել են միջազգային կառույցներ, (ՄԱԿ, ԵԱՀԿ Մինսկի խումբ,...), կնքվել են մի շարք միջազգային փաստաթղթեր:

Թեև Ադրբեյջանը բազմիցս տապալել է ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի ձեռքբերումները Արցախյան հարցում, սակայն հաջողություններն ակնհայտ են եղել. «Միջազգային հանրությունը և Հայաստանը սկսեցին խոսել գործնականում միևնույն լեզվով, այն է՝ խնդրի

բացառապես խաղաղ կարգավորումը, հիմնված Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի իրացման միջազգային ճանաչման և նրա անվտանգության երաշխիքների վրա, այլընտրանք չունի»¹²:

Այս համատեքստում առաջնահերթ է Ազգային իշխանության կայացումը, վերսկսել բանակցությունները միջազգային հարթակներում Արցախյան հիմնախնդրի շուրջ, այս անգամ ներառել 2023-ին Արցախում տեղի ունեցած ցեղասպանությունը (շրջափակում, բռնազավթում, հայրենազրկում, էթնիկ զտում...): Միջազգային հանրությունը պետք է ճանաչի, ընդունի այս ոճրագործությունը որպես ցեղասպանություն, ճանաչի Թուրքիային որպես մասնակից և հովանավոր: Հետևաբար, պետք է կարևորել Արցախի Հանրապետության ներկայացուցչության ինստիտուտը, Հայ առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմի առաջնորդությամբ գործվի լինենք Արցախի ժողովրդին, որպեսզի միջազգային հարթակներում նորից բարձրացվի և վերջնականապես լուծվի Արցախյան հիմնահարցը: ■

Ֆոտոմներ

- 1 Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման մասին հռչակագիր, 1991-ի սեպտեմբերի 2, <http://www.parliament.am/library/LGH/Laws/ankaxutyanyan%20hrchakagir.pdf>
- 2 Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական անկախության հռչակագիր, 1992-ի հունվարի 6:
- 3 Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական անկախության հռչակագիր, 1992-ի հունվարի 6:
- 4 Արցախի Հանրապետության Սահմանադրություն, 2006-ի դեկտեմբերի 10, https://hy.wikisource.org/wiki/%D4%B1%D6%80%D6%81%D5%A1%D5%AD%D5%AB_%D5%8D%D5%A1%D5%B0%D5%B4%D5%A1%D5%B6%D5%A1%D5%A4%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%B8%D6%82%D5%B6
- 5 Արցախի Հանրապետության Սահմանադրություն, 2017-ի փետրվար 20, <https://karabakhcenter.com/hy/post/arcakhi-hanrapeto%D6%82tyan-sahmanadro%D6%82tyo%D6%82n/>
- 6 1989-ի դեկտեմբերի 1-ին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի որոշումը Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=3153>
- 7 1992-ի հուլիսի 8-ին ՀՀ Գերագույն խորհրդի որոշումը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում ստեղծված իրավիճակի մասին, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=3278>
- 8 ՀՀ Անկախության հռչակագիր, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=1895>
- 9 ՀՀ Սահմանադրություն, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=102510>
- 10 ՀՀ Ազգային անվտանգության Ռազմավարություն, 2007, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=31189>
- 11 ՀՀ ռազմական դոկտրին, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=41116>
- 12 2008-2018 թթ. ՀՀ ԱԳ նախարար Էդվարդ Նալբանդյանը «Sputnik Armenia» գործակալությանը հոդված է տրամադրել իր պաշտոնավարման տարիներին Արցախյան հակամարտության կարգավորման բանակցային գործընթացի մասին:

Արցախ. մեկ տարի առանց հայերի

Տաթևիկ Աղաջանյան
Լրագրող Արցախ

Արցախի հայաթափումից անցել է մեկ տարի: Մի տարի է, ինչ ամբողջ Արցախում չեն գործում հայկական դպրոցները, եկեղեցիներում չեն հնչում հայկական աղոթքի ձայները, անտեր ու անխնամ մնացած գերեզմաններին այցելող չկա, իսկ Արցախի նախագահականում ծածանվում է ադրբեջանական դրոշը: Երբեմնի աշխույժ ու հայաշունչ Արցախում այժմ մեծ ծավալով ու արագությամբ ընթանում է ադրբեջանականացման և հայկական հետքի ոչնչացման, որոշ դեպքերում՝ յուրացման քաղաքականություն: Անհավատալի է թվում, բայց օրը ցերեկով եկեղեցի, գերեզմանոց, հասարակական ու մասնավոր կառույցներ քանդող Ադրբեջանի իշխանությունների ձեռքը բռնող չկա, բացակայում են նույնիսկ դատապարտող, թեկուզ անատամ հայտարարությունները, ինչն էլ ավելի է «ոգևորում» փաստացի առանց հայերի մնացած Արցախում (չհաշված մինչև երկու տասնյակ հայերի, որոնց ադրբեջանցիները կալանավորի նման պահում են Ստեփանակերտում) շարունակել իր քաղաքականությունը: Մենք՝ արցախցիներս էլ վախով ու անգործությունից ծնված ցավով հեռվից հետևում ենք մեր հայրենի օջախների ավերմանը, հարազատ վայրերի ձևախեղմանը:

Վերջերս էլ ադրբեջանական մեդիայում «Մենք ենք մեր սարերը» (Տատիկ-պապիկ) հուշակոթողի մասին եղան հրապարակումներ, ինչից կարելի է ենթադրել, որ Ադրբեջանը փորձում է յուրացնել Արցախի խորհրդանիշ համարվող կոթողը՝ այն ներկայացնելով որպես «Ադրբեջանի բազմամշակութային և ազգային-կրոնական հանդուրժողականության բազմաթիվ օրինակներից մեկը»: Ցավալի է, բայց ստիպված ենք սփոփվել այն մտքով, որ, յուրացվելով, Արցախի խորհրդանիշ կոթողը չի արժանանա Արցախի Ազգային Ժողովի շենքի, Բերձորի Սուրբ Համբարձման կամ Շուշիի Կանաչ ժամ եկեղեցիների ճակատագրին, այդպես գոնե կանգուն կմնա «Դեղոն ու բարոն»՝ մինչև իրական տերերի վերադարձը:

Ինչ են անում ՀՀ իշխանություններն արցախցիների վերադարձի, սեփականության իրավունքները պաշտպանելու ուղղությամբ: Կարելի է ասել, որ պաշտոնական մակարդակով ոչինչ չի արվում: ՀՀ իշխանություններն որդեգրել են Արցախի հարցը «թաղելու» քաղաքականություն, չեն բարձրաձայնում նույնիսկ հայկական դարավոր պատմամշակութային ժառանգության ոչնչացման մասին, ինչ խոսք կարող է լինել արցախցիների մյուս հիմնարար իրավունքների պաշտպանության մասին:

Սեպտեմբերի 9-ին ՀՀ ԱԺ նախագահ Ալեն Սիմոնյանը, արձագանքելով Հայաստանի և Արցախի

միջխորհրդարանական հանձնաժողովի աշխատանքների մասին «Հայաստան» խմբակցության պատգամավոր Արծվիկ Մինասյանի հարցին, ասել է, որ այդ ֆորմատը պետք է լուծարել: «Քանի որ երկրորդ կողմն այլևս իրավագոր չէ և չի ներկայացնում այն, ինչ ժամանակին ներկայացնում էր, մենք պետք է շատ լրջորեն քննարկենք այդ ֆորմատը չեղարկելը, որովհետև Լեռնային Ղարաբաղի, Արցախի պաշտոնյա այլևս գոյություն չունի և նման կարգավիճակ ՀՀ-ում որևիցե մեկն այլևս չունի, այդ ֆորմատը գոյություն չունի», - ասել է Ալեն Սիմոնյանը, ով նաև ՀՀ-ի կողմից տվյալ հանձնաժողովի նախագահն է:

Արծվիկ Մինասյանը հիշեցրել է, որ Սահմանադրությամբ և օրենքներով Լեռնային Ղարաբաղ և Արցախի Հանրապետություն անվանումները՝ որպես իրավական եզր, առայսօր առկա են ՀՀ օրենքներում և միջազգային պայմանագրերում, և անձը չի կարող որոշել վերացնել այն:

Օգոստոսի 31-ին էլ ՀՀ վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանը հայտարարել է, որ «այն ընկալումներով և ձևակերպումներով, որոնցով Լեռնային Ղարաբաղի մի խումբ հայրենակիցներ փորձում են ձևակերպել վերադարձի հարցը», ինքն իրատեսական չի համարում: Փաշինյանի կարծիքով՝ ներկայացված բո-

վանդակությունը հակասում է ՀՀ պետական շահերին:

Արցախի Հանրապետության նախագահ Սամվել Շահրամանյանը, արձագանքելով Փաշինյանի հայտարարությանը, նշել է, որ վերադարձն արցախցիների իրավունքն է, և այն չի կարող խոչընդոտել և հակասել Հայաստանի պետական շահերին: «Վերադարձի հարցը մշտապես մեր օրակարգում է, որի լուծման համար Արցախի Ազգային ժողովի կողմից ստեղծվել է հանձնախումբ, որի ղեկավարն է ՀՀ նախկին արտգործնախարար Վարդան Օսկանյանը: Մենք պարբերաբար հանդիպում և քննարկում ենք հնարավոր վերադարձի հետ կապված հարցերը: Արցախցիները մեծ ցանկություն ունեն վերադառնալու, շենացնելու իրենց հայրենիքը, կրկին հայկական դարձնելու Արցախը, սակայն մենք պետք է պատրաստ լինենք, և մեր վերադարձը հնարավոր կլինի միջազգային երաշխիքներով, արժանապատիվ, արդարացի և ամենակարևորը՝ մենք պետք է ապահով զգանք մեր հայրենիքում: Եթե այդ չափանիշներն ապահովվեն, մենք պատրաստ ենք բանակցել այդ հարցերի շուտափույթ լուծման համար», - ընդգծել է Արցախի նախագահը: Սակայն վերադարձի կարևոր պայմաններից է արցախցիների՝ համախումբ բնակեցումը և վերադարձի միասնական տեսլականի պահպանումը: Իսկ ամբողջ ՀՀ-ով և աշխարհով մեկ ցրված արցախցիների պարագայում դա իրատեսական չէ: Իշխանություններն էլ արցախցիների համայնքային կազմակերպությունները պահելու մտադրություն չունեն: Դրա մասին է վկայում նաև տեղահանված արցախցիների բնակապահովման պետական ծրագիրը:

Արցախցիների համար բնակարան ձեռք բերե-

լու աջակցության ծրագիրը հավանության է արժանացել ՀՀ կառավարության մայիսի 16-ի նիստում: Ըստ հիմնավորման՝ նպատակն է Ադրբեյջանի կողմից 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին սանձազերծված պատերազմից, ինչպես նաև 2023 թվականի սեպտեմբերի 19-ից հետո Արցախից բռնի տեղահանված շուրջ 25 000 ընտանիքներին Հայաստանում բնակարանով ապահովելը: Ծրագրի մասնակիցներին կառավարությունը կտրամադրի բնակարանի ձեռքբերման կամ տան կառուցման հավաստագրեր: Ծրագիրն իրականացվելու է հինգ տարիների ընթացքում (2024-2029 թթ.)՝ երեք փուլերով: Հունիսի 14-ին «Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանված ընտանիքների բնակարանային ապահովման պետական աջակցության ծրագրի» շրջանակներում ՀՀ կառավարությունը հաստատել էր արցախցիներին բնակարանի գնման հավաստագրեր տրամադրելու կարգը: Հավաստագրերը տրամադրվում են ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամի համար՝ 3 մլն-ից մինչև 5 մլն դրամ անվանական արժեքով: Աջակցության չափը կախված է նրանից, թե ծրագրի մասնակիցը Հայաստանի դր բնակավայրում է մտադիր բնակարան գնել կամ տուն կառուցել: 5 մլն դրամը սահմանված է սահմանամերձ 242 բնակավայրերի համար, 4 մլն-ը՝ 148 քաղաքային և գյուղական բնակավայրերում իրացնելու դեպքում:

Մյուս 3 մլն դրամի հատկացումը գործում է մնացած բոլոր բնակավայրերում՝ բացի Երևանի առաջին և երկրորդ գոտիներից: Իսկ եթե ընտանիքն ունի գործող հիփոթեք, ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամի 2 մլն դրամ է հատկացվելու:

Ծրագրով բնակարան ձեռք բերելու կամ կառուցելու համար նախընտրելի բնակավայրերը ՀՀ սահմանամերձ տարածքներում են: Ստացվում է, որ արցախցիները կշարունակեն բնակվել ցրված վիճակում՝ կենտրոնից հեռու: Բնական է, որ երկուերեք տասնամյակ հետո նրանք կկորցնեն իրենց ինքնությունը, համախմբված չեն լինի, և ընդամիշտ կթաղվի արցախյան հարցը, ինչպես դա եղավ նախիջևանցիների դեպքում:

Բնակարանային քաղաքականության հետևանքը կլինի այն, որ սահմանամերձ շրջաններում կբարձրանան վաճառվող տների գները, և տունը վաճառած տանտերերի հնարավորությունները կմեծանան Երևանում կամ այլ քաղաքներում գնելու նոր բնակարաններ: Իսկ դրանով նախ՝ փոփոխության կենթարկվի ժողովրդագրական պատկերը սահմանամերձ շրջաններում, նաև սահմանամերձ շրջաններից դեպի քաղաքներ կամ կենտրոն տեղափոխված բնակիչները կհանդիսանան իշխանությունների պոտենցիալ ընտրողներն ու աջակիցները:

Այսպիսով, արցախցիներին բնակարանների տրամադրման իշխանությունների քաղաքականության հիմնական նպատակն արցախցիներին կենտրոնից հեռու, ցրված վիճակում պահելն է, արտագաղթի հնարավորության մեծացումն ու աստիճանաբար բռնագաղթածի կարգավիճակից զրկելը, ինչպես

նան Արցախի վերադարձի մասին մտքերի ու ծրագրերի փոշիացումը:

Իսկ արցախցիների արտագաղթի տեմպերը չափազանց մեծ են: Ըստ ՀՀ Ազգային անվտանգության ծառայության տվյալների՝ 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ից մինչև 2024 թվականի հուլիսի 1-ը Լեռնային Ղարաբաղում հաշվառված 49 975 մարդ է մեկնել Հայաստանից, որից 23 404-ը վերադարձել է, իսկ 26 571-ը՝ ոչ: Այսինքն՝ հուլիսի մեկի դրությամբ ՀՀ-ից անվերադարձ հեռացել է մոտ 27 000 արցախցի: Ենթադրվում է, որ այդ թիվն ավելի կմեծանա 2024 թ. դեկտեմբերից հետո, երբ կդադարի ՀՀ կառավարության կողմից տրվող բնակվարձի փոխհատուցման ծրագիրը (ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամին ամսական 40+10 հազար դրամ է հատկացվում):

Բնակապահովման ծրագրից օգտվելու պարտադիր պայման է սահմանվել ՀՀ քաղաքացիություն ընդունելու պահանջը: Իրականում ՀՀ իշխանությունները կարող էին մեկ որոշմամբ «070»-ի կողմից արցախցիներին տրված անձնագիրը հավասարեցնել ՀՀ լիիրավ քաղաքացու անձնագրին, որովհետև այդ անձնագիրը ՀՀ քաղաքացու անձնագիր է, և դրանով իսկ միաժամանակ կպահպանվի նաև բռնագաղթածի կարգավիճակը: Վերոհիշյալ քայլի դեպքում՝ արցախցիները կհանդիսանան և՛ ՀՀ քաղաքացի, և՛ բռնագաղթած՝ տարբերվելով անձնագրի կողով: Իսկ այժմ իշխանությունն այս քայլով փորձում է խորացնել հայաստանցի-դարաբաղցի տարբերակումը՝ հայտարարելով, որ «ՀՀ քաղաքացին բողոքում է արցախցիներից, որ նրանք բռնագաղթածի կարգավիճակով չեն ծառայում ՀՀ զինված ուժերում»:

Իրականում որպես ճամփորդական որակված անձնագրերով արցախցիները չեն կարող նույնիսկ ազատ տեղաշարժվել: ՀՀ-ից ելքի համար պարտադիր է փախստականի կարգավիճակը հաստատող փաստաթղթի առկայությունը, իսկ որոշ եվրոպական երկրներ էլ 070 կողով անձնագրով շենգեն վիզա չեն տրամադրում:

ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպան Գեղամ Ստեփանյանի խոսքով՝ մինչև 2024 թ, սկիզբն այդ խնդիրը չկար, համենայն դեպս, ինքն այդ մասին ահագանգեր չի ստացել: «2024 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին առաջին դեպքերն արձանագրվեցին: Դեպքերն առաջին կան, որոնք առանց որևէ խոչընդոտի տրամադրում են շենգեն վիզա: Նույն Ֆրանսիայի դեսպանատունը, չի եղել մի դեպք, որ մերժի ընթացք տալ գործին՝ պատճառաբանելով, թե 070 կողով է: Դեպքերն առաջին կան, որոնք երբեմն տարբերակված մոտեցում են ցուցաբերում: Անձին Գերմանիայի դեսպանատունը մերժել է, հետո հրավիրող կողմը առանձին նամակով դիմել է Գերմանիայի դեսպանատուն, և տվյալ անձին նորից կանչել են հարցազրույցի ու տրամադրել վիզա: Դեպքերն առաջին կան, որ ընդհանրապես որևէ ձևով չեն

տրամադրում վիզա, ընթացք էլ չեն տալիս դիմումներին: Դրանց շարքում հատուկ ընդգծեն Լեհաստանի, Լիտվայի, Չեխիայի դեսպանատները: Իսպանիայի դեսպանատան Վիզաների կենտրոնից պարզաբանել են, որ հյուպատոսի հրահանգով չեն կարող վերցնել փաստաթղթերը»,- ասել է Գեղամ Ստեփանյանը:

Արցախի ՄԻՊ-ը հիշեցրել է, որ այդ բոլոր պետությունները Փախստականի կարգավիճակի մասին կոնվենցիայի անդամներ են, և 28-րդ հոդվածով փախստականներն ունեն ազատ տեղաշարժի իրավունք, իսկ Կոնվենցիայի անդամ կողմերը պարտավորվում են նրանց անձը հաստատող փաստաթուղթն ընդունել՝ որպես ճամփորդական և առնվազն՝ որպես այդպիսին հիմք պիտի ընդունվի այդ երկրների կողմից: «Եթե ասում եք՝ 070 կողով անձնագիրը չի հավաստում կամ իշխանությունների ասածից բխում է, որ չի հավաստում ՀՀ քաղաքացիության մասին, ապա ասեք՝ ինչո՞ւ դրանք չեք դիտարկում նորմալ ճամփորդական փաստաթուղթ: Գոնե որպես ճամփորդական փաստաթուղթ ընդունելով՝ պետք է ընթացքավորեն վիզայի գործընթացը»,- հարցրել է Գեղամ Ստեփանյանը:

Այսպիսի անպատասխան հարցեր արցախցիները շատ ունեն, որոնց շրջանակն ու թիվն օրեցօր ավելանում է: Իսկ ո՞վ պիտի պատասխանի այս հարցերին, ո՞վ կարող է լուծում տալ դրանց: Միայն պետականամետ, ազգային մտածողություն ունեցող իշխանությունը: Մինչ այդ արցախցիներին մնում է ինքնակազմակերպվել, հնարավորինս կոմպակտ ապրել, ամեն գնով պահպանել Արցախի պետականության մնացորդները, բարբառն ու սովորույթները, համախմբվել ազգային ուժերի շուրջ: Այդպիսի ուժ, բացի պետական մարմիններից, կարող է լինել ՀՀ-ում իր գործունեությունը շարունակող Արցախի թեմը, կամ Արցախի ՀՅԴ և մյուս կառույցները: ■

Արցախից բռնի տեղահանության ազդեցութիւնը Արցախի երեխաների իրաւունքների վրայ

Տաթևիկ Դավթեան

Իրավագիտութեան մագիստրոս, մի շարք տեղական եւ միջազգային գիտաժողովներում հանդես է եկել զեկոյցներով, հետազոտութեան թեման՝ Արցախահայութեան նկատմամբ իրականացուած ցեղասպանական գործողութիւնները: Աշխատում է Հայաստանի Հանրապետութեան Աշխատանքի եւ սոցիալական հարցերի նախարարութիւնում:

ՀՅԴ Բիւրոյի Երիտասարդական գրասենեակի նախաձեռնութեամբ, 2024 թ. իրականացուեցաւ «Հայ Ոսանողութիւնը Արցախի Համար» հետազոտութիւններու մրցանքը, որուն մասնակցեցան մի քանի տասնեակ ուսանողներ աշխարհի տարբեր երկրներէ:

Ծրագրին հիմնական նպատակն է մէկտեղել հայ ուսանողութեան կարողութիւնը՝ քաղաքական, փնտռատնական, ընկերարանական, իրաւագիտական, մշակութային եւ հետաքննողական լրագրութեան բնագաւառներու մէջ, հմուտ խորհրդարարներու հետ համագործակցիլ եւ արդիւնները տարածելու ղարձնել հայաստան գործունէութիւն ծաւալող ազդեցիկ հիմնարկներու՝ արդիւնաւէր օգտագործման համար:

Կը ներկայացնենք մրցանքին գնահատանքի արժանացած ուսանող՝ **Տաթևիկ Ե. Դավթեանի** (ՀՀ) հետազոտութեան ամփոփագիրը, նիւթ՝ «Արցախից բռնի տեղահանութեան ազդեցութիւնը Արցախի երեխաների իրաւունքների վրայ», խորհրդարարու՝ **Գեղամ Սրեփանեան**, Արցախի Հանրապետութեան Մարդու Իրաւունքներու Պաշտպան:

Ռազմական գործողութիւններին չմասնակցող երեխաների իրաւունքները զինուած հակամարտութեան կամ ռազմական իրավիճակում երաշխաւորուած են «Պատերազմի ժամանակ քաղաքացիական անձանց պաշտպանութեան մասին» 1949 թ. Ժնեւի կոնուենցիայով, ինչպէս նաեւ 1977 թուականի Յունիսի 8-ի թիւ 1 լրացուցիչ արձանագրութեամբ:

2022 թուականի Դեկտեմբերի 12-ին սկսուած եւ շուրջ 9 ամիս տեւող շրջափակմանը յաջորդեց 2023 թուականի Մեպտեմբերի 19-ին Ազրայէճանի լայնածաւալ յարձակումը Արցախի Հանրապետութեան դէմ՝ աւելի տեսանելի դարձնելով Ազրայէճանի յանցաւոր նկրտումների վերաբերեալ կանխատեսումները:

Արցախի Հանրապետութեան խաղաղ բնակչութիւնը գտնուում էր հրետակոծութեան տակ, ըստ ԶԼՄ հետազոտութիւնների եւ ականատեսների Ազրայէճանի ԶՈւ-ն կիրառել է հրետանի եւ անօդաչու թռչող սարքեր:

Արցախում բնակուող շուրջ 30,000 երեխաների իրաւունքներ խախտուած են եղել ինչպէս շրջափակման ընթացքում, այնպէս էլ ռազմական գործողութիւնների սկսման եւ դրան յաջորդող իրադարձութիւնների ընթացքում:

Դէպքերն ու իրադարձութիւնները յստակ ուսումնասիրելով կարող ենք եզրակացնել, որ Պաքոյի կողմից նախապէս մտածուած է եղել Արցախի Հանրապետութեան դէմ ռազմական գործողութիւնների սկսման ժամը՝ այն սկսուել է ցերեկը՝ կէսօրից յետոյ՝ երբ երե-

խաներն ու ուսանողները դասի են եղել: Շարունակուող ուրակոծութիւնները խաղաղ բնակչութեան նկատմամբ միտուած են եղել մեծացնելու խունապը՝ երեխաների եւ ծնողների միջեւ կապի հաստատումն անհնար դարձնելով:

Ազրայէճանի կողմից ռազմական գործողութիւնների հետեւանքով կան երեխաների սպանութեան արձանագրուած դէպքեր, բազմաթիւ երեխաներ մնացել էին առանց հարազատների եւ առանց տարհանման հնարաւորութեան: Արցախում մարդիկ յուսահատ փորձում էին գտնել իրենց երեխաներին, որոնց հետ կապն ընդհատուել էր: Մեպտեմբերի 20-ի դրութեամբ վիրաւոր երեխաների թիւը եղել է 13: Արցախի Սառնաղբիւր գիւղում զոհուել է 5 խաղաղ բնակիչ, որոնցից 3-ը երեխաներ են եղել, որոնք սպանուել են դայրոցում: Որոշ դիտարկումների ընթացքում պարզ է դառնում, որ երեխաները բախուել են սննդի սահմանափակումների, սանիտարական պայմանների եւ առողջապահական խնամքի անհասանելիութեան՝ ինչպէս օրինակ, ռազմական գործողութեան ընթացքում երկու երեխայ ծնուել է նկուղում, իսկ յատկապէս Արցախի սահմանամերձ գիւղերից տարհանուած երեխաները, ովքեր ռազմական գործողութեան աւարտից յետոյ չէին կարող վերադառնալ իրենց տները եւ ստիպուած ապաստան էին գտել Մտեփանակերտի օդանավակայանում՝ գիշերում էին դրսում, առանց սնունդի, հագուստի, հիգիենայի պարագաների:

Ազրայէճանի ռազմատեսչ գործողութիւնների հետեւանքով խախտուել է երեխաների՝ մայրենի լեզուով

խօսելու, իրենց մշակոյթն ու կրօնը պահպանելու իրաւունքը: Արցախի բնակչութեանը բռնի հպատակեցման Ազրայէճանի նպատակներից մէկն այն էր, որ բնակչութիւնն այլեւ ինտեգրուի Ազրայէճանին եւ դառնայ Ազրայէճանի քաղաքացի՝ կորցնելով իր մայրենի լեզուն, կրօնն ու մշակոյթը: Բռնի տեղահանման պարագայում, ցաօք, մասամբ եւս բախում ենք այս իրաւունքի խախտման դրսեւորումներին, քանի որ ՀՀ-ում Արցախից բռնի տեղահանուածների տեղաբաշխումը չի իրականացում ըստ համայնքային բաժանման, երեխաները կորցնում են իրենց Արցախեան մշակութային առանձնայատկութիւնների պահպանման ու արցախեան բարբառով խօսելու հնարաւորութիւնը:

Արցախում 2023 թուականի սեպտեմբերեան ռազմական գործողութիւնների եւ բռնի տեղահանման ընթացքում խախտուել է 30 հազարից ատէլի երեխաների կրթութեան իրաւունքը, որոնցից շուրջ 21 հազարը՝ դպրոցահասակ: Արցախից բռնի տեղահանուած երեխաները ռազմական գործողութիւնների եւ բռնի տեղահանման կազմակերպման ողջ ընթացքում զրկուած են եղել կրթութեան իրաւունքի իրացումից: Այս պահին էլ Արցախից բռնի տեղահանուած դպրոցահասակ 21 հազար երեխաներից ՀՀ մարզերի եւ Երեւանի դպրոցներում ընդգրկուել է դեռ 17 հազարը:

Շուրջ 30,000 երեխաներ ինչպէս շրջափակման ընթացքում, այնպէս էլ ռազմական գործողութիւնների եւ բռնի տեղահանման ընթացքում ենթարկուել է հոգեբանական եւ ֆիզիկական բռնութեան, ու վախի:

Երեխաների կեանքին առնչուող գրեթէ բոլոր ոլորտներում Ազրայէճանի կողմից իրականացուած բռնի տեղահանումը իր ազդեցութիւնն է ունեցել. երեխաները սպանուել են, վիրաւորուել, հարկադրուած են եղել լքել իրենց տներն ու հայրենիքը, զրկուել կրթութիւնից եւ անվտանգ ու ապահով միջավայրով պայմանաւորուած բոլոր առատելութիւններից: Շատերը կորցրել են իրենց հայրերին ու եղբայրներին, որոշ դէպքերում նաեւ մայրերին կամ պապիկներին, ովքեր որպէս քաղաքացիական անձինք սպանուել են Ազրայէճանի ԶՈՒ անձնակազմի կողմից:

Տասնեակ զոհերի հարազատներ չէին կարողանում յուղարկաւորել իրենց հարազատներին՝ ոմանք հարազատների մարմիններն իրենց հետ տեղափոխել են ՀՀ, որպէսզի ատրայէճանական զինուած ստորաբաժանումները չպղծեն հարազատների շիրիմները, ինչպէս արուել է դա 2020 թուականից յետոյ Արցախի Հանրապետութեան օկուպացուած շրջանների դէպքում: Մա եւս հոգեբանական մեծ սթրես է եղել երեխաների համար, սակայն որոշ դէպքերում հարազատները յուղարկաւորել են հարազատներին՝ չիմանալով, որ գիւղը ժամեր անց պիտի յանձնուի թշնամուն, ուստի այսօրինակ դէպքում երեխաները բախուել են մէկ այլ իրաւունքի խախտման եւ հոգեբանական սթրեսի՝ այլեւս իրենց հարազատների շիրիմներին այցելելու անհնարինութեան:

Արցախից բռնի տեղահանման հետեւանքով ընտանիքները կորցրել են ամէն ինչ, եւ յայտնուել եկամտի աղբիւրի բացակայութեան առջեւ, ինչը իր բացասական ազդեցութիւնն է ունենում երեխաների եւ նրանց ընտանիքների բարեկեցութեան վրա:

Պատերազմը, բռնի տեղահանումը կործանարար ազդեցութիւն են թողնում նաեւ երեխաների հոգեկան առողջութեան եւ բարեկեցութեան վրայ: Շուրջ 30,000 երեխայ գտնուում է դէպրեսիայի, տագնապի եւ հոգեկան առողջութեան այլ խնդիրների վտանգի ներքո՝ հնարաւոր երկարաժամկէտ հետեւանքներով եւ ազդեցութեամբ:

Չնայած ներկայում Արցախի Հանրապետութիւնում ստեղծուած իրավիճակը բաւարար չէ անվտանգ վերադարձի համար, սակայն միջազգային իրաւունքի մեխանիզմները թոյլ են տալիս Արցախի Հանրապետութեան իրենց բնակավայր վերադառնալու իրաւունքը: Արցախի Հանրապետութեան բնակիչներն ունեն ներքին ինքնորոշման իրաւունք եւ համաձայն Քաղաքացիական եւ քաղաքական իրաւունքների մասին միջազգային դաշնագրի՝ «Առանց արտաքին միջամտութեան ազատ որոշելու իրենց քաղաքական կարգավիճակը, տնտեսական, սոցիալական եւ մշակութային զարգացումը»: ■

Ազրայէճանի կողմից իրականացուող մշակութային ցեղասպանութիւնը Արցախում

Վահագն Խաչատրեան

Մագիստրոս, սովորել է Արցախի պետական համալսարանի Ֆինանսներ և կառավարում բաժնում: Աշխատել է լրագրող՝ «Ապառաժ» թերթում: Այժմ աշխատում է «Օփթիմայզ Քոնսալթինգ» ընկերութիւնում՝ ֆինանսական վերլուծաբան:

Կը ներկայացնենք մրցանքին գնահատարանքի արժանացած ուսանող՝ Վահագն Խաչատրեանի (Արցախ) հեղափոխական ամբիոնագիրը, նիւթ՝ «Արցախի հոգեւոր ժառանգութեան պաշտպանութեան հիմնահիմունքներ», խորհրդարան՝ Հոգեւորի Տ. Գարեգին Վարդապետ Համբարձումեան, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Արցախի հոգեւոր-մշակութային ժառանգութեան պահպանութեան գրասենեակի ղեկավար:

Ներածութիւն

Մշակութային ցեղասպանութիւնը ներառում է մշակութային տարրերի, այդ թւում լեզուի, կրօնի, պատմութեան, արուեստի, մշակութային կոթողների, այսինքն՝ մարդկանց որոշակի խմբի մշակութի մէջ ներառուող երեւոյթների համակարգում եւ միտումնաւոր ոչնչացում կամ աղաւաղում: Գիտակցելով, որ ժողովրդի հաւաքական կերպարի եւ յիշողութեան պահպանման համատեքստում իր ուրոյն դերակատարութիւնը ունի նիւթական եւ ոչ նիւթական (լեզու, գրականութիւն, սովորոյթներ, ասանդական արհեստներ), մշակութային ժառանգութեան պահպանումը, Ազրայէճանը տարիներ ի վեր փորձել է դրանք խլել, խեղաթիւրել ու վերացնել, այդպիսով ոչնչացնելով՝ նաեւ Արցախի ժողովրդի էթնոմշակութային ինքնութիւնը:

Սոյն յօդուածում փորձել ենք անելի մանրամասն եւ փաստացի ներկայացնել Արցախում հայկական մշակութային հազարամեայ հետքը, Ազրայէճանի կողմից իրականացուած եւ շարունակուող մշակութային ցեղասպանութիւնը՝ միջազգային հանրութեան թոյլտուութեամբ: Ուսումնասիրութիւնը էլ անելի արդիական է դառնում այս օրերին, երբ համայն հայութեան համար գերնպատակ պէտք է լինի Արցախի հայկական մշակութային ժառանգութեան պաշտպանութիւնն ու պահպանումը, որն Արցախի ամբողջական հայաթափումից յետոյ Արցախի հայկականութեան գլխաւոր վկան է դարձել:

Արցախի պատմութիւնն ու մշակութային հետքերը

Ազգային ինքնութեան եւ ազգի հաւաքական յիշողութեան ձեւաւորումը մշակութային ժառանգութիւնն է ամրապնդում: Հայկական լեռնաշխարհի Արցախեան հատուածում հնագիտական հետազոտութիւնների համաձայն հին ժամանակներից սկսած ապրել եւ արարել է մարդը՝ ստեղծելով հարուստ մշակութային ժառանգութիւն: Այն որ, Արցախում

հնագոյն ժամանակներից ի վեր ապրում են հայեր, փաստում են Արցախի տարածքում առկայ բազմաթիւ պատմամշակութային յուշարձանները եւ պատմական իրադարձութիւնները: Արցախ աշխարհի մասին առաջին գրաւոր տեղեկութիւնները հաղորդում է Մովսէս Կաղանկատուացին, որի «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի»¹ երկը գլխաւոր սկզբնաղբիւրն է, իսկ նրա հեղինակը՝ Աղուանից երկրի առաջին պատմիչը:

Արցախը Աղուանից կաթողիկոսութեան կազմում

Ազրայէճանը ներկայումս փորձում է Արցախի բնագաւթում տարածքներում գտնուող հայկական եկեղեցիները ներկայացնել որպէս աղուանական՝ ժխտելով դրա հայկականութիւնը, սակայն պատմական փաստերը վկայում են, որ ՀԱՍԵ կազմաւորման պահից ի վեր նրա անբաժան մասն է կազմել նաեւ Աղուանից հոգեւոր առաջնորդութիւնը, որի կազմում ժամանակին եղել է նաեւ Արցախը: Աղուանից կաթողիկոսութեան ժառանգութիւններից է Դադի վանքը:

Աղուանից առաջնորդարանի ստեղծումը կապուած է Արցախում եւ Ուտիքում քրիստոնէութեան տարածման հետ, որը տարածել են Թադէոսի 70 աշակերտներ:

րից Եղիշան եւ Դադին: Ըստ Բարգէն Յարութիւնեանի՝ Գ. Լուսաւորիչը հիմնել է 36 եպիսկոպոսութիւններ, որոնցից էր նաեւ Ամարասի եպիսկոպոսութիւնը: Առաջին եպիսկոպոս է կարգուել Գ. Լուսաւորչի թոռ Գրիգորիսը: Վերջինս քրիստոնէութիւն է քարոզել, ինչպէս Հայոց արեւելից կողմում (Մեծ Հայքի Ոստիք եւ Արցախ նահանգները պատմութեան մէջ յիշատակուում են նաեւ որպէս «Հայոց Արեւելից կողմեր»), այնպէս էլ բուն Աղուանքում, որտեղ ըստ մեզ հասած տուեալների 11 աղուանական ցեղեր եւս դարձել են հայ առաքելական եկեղեցու հետետորդներ, սակայն արաբական տիրապետութեան ժամանակաշրջանում նրանց մի մասն ընդունել է մահմեդականութիւն եւ սկսել հանդէս գալ «լեզգիներ» անուամբ, իսկ ՀԱՄԵ հետետորդները՝ «ուղիներ»: 15-րդ դարից սկսած Աղուանից կաթողիկոսութիւնը բաժանուում է երկու ճիւղերի՝ Ճալէթի եւ Գանձասարի: Ճալէթը, որպէս կաթողիկոսանիստ, գործեց 15-16-րդ դարերում, իսկ Գանձասարի աթոռը առաւել հիմնաւոր ու կենսունակ էր եւ գործեց մինչեւ 1815 թ.: 1813 թ. Գիւլիստանի պայմանագրով Ղարաբաղի՝ ռուսական կայսրութեան տիրապետութեան տակ յայտնուելուց յետոյ Հայ Աղուանից եկեղեցու վերջին կաթողիկոս Սարգիս Հասան Ջալալեանցը 1815 թ. յայտարարուում է Արցախի արքեպիսկոպոս կամ մետրոպոլիտ: Աղուանից կաթողիկոսութեանը ենթակայ թեմերը միատրուում եւ կազմում են մետրոպոլիտութիւն՝ ի հոգետորս ենթակայ մնալով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեանը: 1836 թ. մարտի 11-ի՝ Ռուսական կայսրութեան կողմից հաստատուած եկեղեցական նոր կանոնադրութեամբ Ղարաբաղի թեմակալ կենտրոնը տեղափոխուում է Շուշի: 1921 թ. Արցախի՝ Ազրայէճանին բռնակցումից յետոյ, 1933 թ. Ազրայէճանական իշխանութիւնները փակում են Արցախի հայոց թեմը, որը վերաբացուում է 1989 թ.՝ Արցախեան շարժման արդիւնքում:

Ազրայէճանի «Սպիտակ եղեռն»-ի քաղաքականութիւնը խորհրդային ժամանակաշրջանում եւ դրանից յետոյ

ԼՂԻՄ կազմաւորման հէնց սկզբից Ազրայէճանի դեկլարութիւնը սկսում է կոպտօրէն ոտնահարել ԼՂԻՄ հայ բնակչութեան իրաւունքները: Դա արտայայտուել է հայոց լեզուն եւ մշակոյթը սահմանափակելու, հայկական յուշարձանները եւ մշակութային արժէքները ոչնչացնելու եւ դրանք իւրացնելու փորձերով: Նպատակը՝ ԼՂ-ի լիովին կլանումն էր՝ արցախահայութեանը իր հոգետոր մշակութային արմատներից կտրելու ճանապարհով: Հէնց այդ ժամանակներից սկսած, Ազրայէճանը առաջ է քաշում պատմական փաստարկներից զուրկ եւ յօրինուած աղուանական տեսութիւնը, որով արցախահայութեանը համարում են բռնութեամբ հայացուած աղուաններ, որոնց ազրայէճանցիները համարում են իրենց նախնիները, իսկ նրանց կողմից ստեղծուած ժառանգութիւնը՝ աղուանական, որը պատկանում է Ազրայէճանի ժողովրդին: 1988 թ. ապրիլի 27-ին Ադր. ԽՍՀ նախարարների խորհուրդն իր հ. 145 որոշմամբ աղուանական-ազրայէճանական է յայտարարում Արցախում, Նախիջեւանում եւ Ոստիքում գտնուող բոլոր յուշարձաններն ու կոթողները: 1921 թուականից ի վեր մինչ Արցախի ազատագրումը, ըստ պատմաբան Հրաչիկ Յարութիւնեանի, ատերուել եւ ամբողջօրին ոչնչացուել է 167 եկեղեցի, 8 վանական համալիր, 123 հայկական գերեզմանոց, 2500 խաչքար, 10000-ից ատելի տապանաքար եւ 47 բնակավայր:

Ազրայէճանի մշակութային Ցեղասպանութիւնը 44-օրեայ պատերազմից յետոյ Արցախի գրաւեալ տարածքներում

Ինչպէս Արցախեան առաջին պատերազմում, այնպէս էլ 44-օրեայ պատերազմում ազրայէճանական գիւնուծի թիրախում էին յայտնուում նաեւ հայկական եկե-

ղեցիներն ու յուշարձանները: Արցախի մշակութային կենտրոն Շուշիում ռազմական գործողությունների ընթացքում մեծ վնասներ է կրել Շուշիի Սուրբ Ամենափրկիչ Ղազանչեցոց եկեղեցին: Հոկտեմբերի 8-ին ազրայեյճանական զինուժը երկու անգամ հրթիռակոծել էր եկեղեցին: Human Rights Watch միջազգային իրաւապաշտպան կազմակերպութիւնը սա համարել էր հնարաւոր պատերազմական յանցագործութիւն³: 2020 թ. նոյեմբերին FIP.am-ը պարզել էր⁴, որ Շուշիի Կանաչ ժամ եկեղեցին մասամբ աներուած է: 2021 թ. Google Earth-ի արբանեակային լուսանկարները ցոյց էին տուել, որ եկեղեցու վերին հատուածն ամբողջովին հարթեցուած է՝ թէ՛ զանգակատունը, թէ՛ գմբէթը վերացուած են: 2021 թ. մարտին BBC-ին յայտնեց⁵, որ ազրայեյճանցիները հիմնայատակ վերացրել են Ջերբայիլ (Մեխակաւան) բնակավայրում Ջօրաւոր Սբ. Աստուածածին քրիստոնէական եկեղեցին, իսկ մինչ այդ տարածուած նիւթերից երեւում էր, որ ազրայեյճանցիները հեռացրել են եկեղեցու խաչը եւ մահմեդական աղօթք հնչեցրել: Հայկական եկեղեցիների աղուան-ազրայեյճանական ներկայացման քաղաքականութեան շրջանակում, 2021 թ. մայիսին Ազրայեյճանի նախագահ Իլհամ Ալիեւը Հաղորդի շրջանի Ծակուռի գիւղում յայտարարեց, թէ տեղի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցին աղուանական է. «Ինչպէս հայերը պղծեցին մեր սկզբիները, այնպէս էլ պղծեցին աղուանական հին փաճարը, բայց մենք այն կը վերականգնենք: Բոլոր այս կեղծուած արձանագրութիւնները (մարտի ցոյց է փայխա արեւմտեան բարաւորի շինարարական արձանագրութիւնը եւ խաչը) վերագրուել են անելի ուշ»: Ալիեւի խօսքերից պարզ է դառնում, որ վերանորոգումից յետոյ հայկական արձանագրութիւնները ջնջուելու են: Ազրայեյճանի կողմից գրաւուած տարածքներում ազրայեյճանցիները վանդալիզմի են ենթարկում յատկապէս արցախեան պատերազմին նուիրում յուշակոթողներն ու տապանաքարերը: Շուշիում քանդուել է հայոց ցեղասպանութեան գոհերին նուիրում յուշակոթողը:

ԱՀ տարածքում գտնուող յուշարձանների պաշտօնական ցանկը ընդգրկում է անելի քան 4000 յուշար-

ձան⁶: 2023 թ. սեպտեմբերից յետոյ այն ամբողջութեամբ անցել է Ազրայեյճանի վերահսկողութեան տակ: Ազրայեյճանը արդէն իսկ հասցրել է աներել եւ ոչնչացնել նաեւ 2023 թ. սեպտեմբերից իր վերահսկողութեան տակ անցած տարածքների յուշարձանները: Մասնաւորապէս տարածուած նկարները եւ տեսանիւթերը փաստում են, որ ազրայեյճանցի զինուորականները Մարտակերտ-Քարվաճառ մայրուղուց ուղիղ նշանաւորութեամբ կրակ են բացել Թարթառի վերնահովտի նշանաւոր հոգեւոր կենտրոններից մէկի՝ Չարեքտար վանքի ուղղութեամբ, տապալել Ստեփանակերտի 50 մետրանոց խաչը, քանդել Վանք գիւղի ավտոմեքենաների համարանիշների պատը⁷, վանդալիզմի ենթարկել Ստեփանակերտում գտնուող Ստեփան Շահումեանի արձանը⁸:

Վտանգի տակ է յայտնուել նաեւ Գանձասարի Վանական համալիրը: Հոկտեմբերի 3-ին Ազրայեյճանի մշակոյթի նախարարութեան յուշարձանների պահպանութեան վարչութիւնը յայտարարութիւն տարածեց, ըստ որի հայկական կողմը «գրաւման ժամանակ» իբր վանդալիզմի է ենթարկել Գանձասարի վանքը՝ «անօրինական» վերականգնողական, վերանորոգման աշխատանքներ կատարելով, ինչն ըստ Ազրայեյճանական կողմի՝ հակասում է միջազգային իրաւունքների նորմերին եւ սկզբունքներին: Չբաւարարուելով այսքանով, ազրայեյճանական կողմը պատմութեան կեղծարար Բիգուան Հուսէյնովի կողմից 2023 թուականի հոկտեմբերի 4-ին տարածեց յայտարարութիւն, ըստ որի Գանձասարի վանքի եւ, մասնաւորապէս, Սբ. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու եւ գաւթի արձանագրութիւններն իբր կեղծուել, վերափոխուել են հայերի կողմից, ինչն իբր երեւում է արձանագրութիւնների հին ու նոր լուսանկարները համեմատելիս⁹:

Շտաբքրական է հայկական մշակութային ժաւանգութեան իրացման հարցում նաեւ ռուս ուղղափառ եկեղեցու դիրքորոշումը եւ այս համատեքստում տեղի ունեցած որոշ իրադարձութիւններ: Մասնաւորապէս, պատերազմից յետոյ Պաքուում ռուս ուղղափառ եկեղեցու ներկայացուցիչ Ալեքսի Նիկանորովն իր առաջին հարցազրոյցներից մէկում

Հին Շուշի

անդրադարձել էր ոչ թե Ազրայեյճանում ռուս ուղղափառների խնդիրներին, այլ Ադուանական եկեղեցու և Հայ առաքելական եկեղեցու կապին: 2020 թ. «Независимая газета»-ի հետ հարցազրույցի ժամանակ պնդել է, որ 428 թ. հայկական պետության գոյության դադարումից յետոյ տարածաշրջանում ստեղծում որևէ կոթող չի կարող հայկական համարուել: Գրիգորիսին համարում է Ալբանական եկեղեցու առաջին արքեպիսկոպոս, իսկ Դադի վանքն ու Գանձասարը ադուանացի իշխանների և կաթողիկոսների ընտանեկան դամբարան: Իր տուած հարցազրույցներից մեկում էլ նա հայերին անուանել է «Կովկասում յայտնուած տարրեր»: 2021 թ. հեղինակել է «Կովկասեան Ադուանքի եկեղեցու պատմութիւնն ըստ Մովսէսի Կաղանկատուացու» գիրքը, որտեղ նա շարունակել է իր անհեթեթ մտքերը: Հետաքրքրականն այն է, որ Պաքուում ռուս ուղղափառ եկեղեցու և պատրիարքի ներկայացուցիչը քննարկում է ադուանական եկեղեցու վերականգնման հարցում ուղիներին օգնելու անհրաժեշտութիւնը¹⁰:

Միջազգային հանրության լուրջ հարցադրումը՝ Ազրայեյճանի կողմից մշակութային ցեղասպանության իրականացման պատճառ

Մշակութային ժառանգության ոչնչացումը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ քաղաքակրթական աղէտ: Եթե Արցախում տեղի ունեցած ցեղասպանութիւնն ու էթնիկ զտումները նպատակ ունէին ֆիզիկապէս ոչնչացնել արցախահայութեանը, նրանց հայրենազրկել, ապա մշակութային ցեղասպանութեան նպատակը տարածաշրջանից հայկական հետքի վերացումն է, արցախահայութեան պատմական յիշողութեան ջնջումը: Այդ գործողութիւնները մարտահրաւեր են միջազգային հանրութեան համար: Միջազգային հանրութեան լուրջ համաձայնութիւնը, անտարբերութիւնը և անգործութիւնը սպառնալիք է ամբողջ աշխարհի համար: Ցաւոք, պէտք է արձանագրենք, որ միջազգային հանրութեան կոչերն ու ՄԱԿ-ի Արդարադատութեան միջազգային դատարանի որոշումները չկանխեցին

Ազրայեյճանի՝ Արցախում հայերի էթնիկ զտումների ու ցեղասպանութեան իրականացման ծրագրերը: Փորձելով գտնել միջազգային հանրութեան յանցադր լուրջան պատճառները, հանգում ենք այն եզրակացութեան, որ միջազգային դերակատար երկրները չեն ցանկանում սրել յարաբերութիւնները Ազրայեյճանի հետ, իսկ միւս կողմից այն պայմանաւորուած է ՀՀ վարչապետ Ն. Փաշինեանի յայտարարութիւններով, որոնցով նա փաստացի ճանաչել է Արցախը որպէս Ազրայեյճանի մաս: Այսպիսով պէտք է նշենք, որ միջազգային հանրութիւնն այս պահին չունի այն գործիքակազմը, որը կը զսպի աշխարհում տեղի ունեցող մշակութային ցեղասպանութիւնները: Ըստ այդմ, առաւել քան կարեւոր է դառնում մշակութային ցեղասպանութիւնը քրէականացնող նոր օրէնքի ընդունումը: ■

Հղումներ

- 1 Ուտիք նահանգի հետ միասին Արցախը կոչուել է «Ադուանք», «Արեւելից կողմանք», «Խորին աշխարհն Հայոց»:
- 2 «Ադուանից կաթողիկոսութեան պատկանելիութիւնը», Մելանեայ Բալաւեանի հարցազրույցը «Ապառաժ» թերթին, 2023թ.:
- 3 «Շուշիի Ղազանչեցոց Սուրբ Ամենափրկիչ տաճարի Ազրայեյճանական «վերականգնման» շուրջ», monumentwatch.org.
- 4 Շուշիի Կանաչ ժամ եկեղեցին մասամբ ւերուած է - fir.am,
- 5 Nagorno-Karabakh: The mystery of the missing church - BBC News,
- 6 «Արցախի մշակութային ժառանգութիւնը յարձակումների թիրախում», Համլետ Պետրոսեան, Հայկոտի Սուրադեան, Երևան 2022թ., 56 էջ,
- 7 «Վանքի ավտոմեքենաների համարանիշների պատը քանդուել է Ազրայեյճանի նախագահի հրամանով», monumentwatch.org,
- 8 «Ազրայեյճանցիները Ստեփանակերտում վանդալիզմի են ենթարկել Ստեփան Ծառուսեանի արձանը», monumentwatch.org,
- 9 «Գանձասարի բնափրացումն սկսուած է», monumentwatch.org,
- 10 Игумен Алексей (Никоноров): Блестящие результаты деятельности Мехрибан Алиевой по укреплению взаимопонимания между культурами я видел своими глазами! / Культура / Независимая газета (ng.ru).

Զէնք՝ նաւթի դիմաց, թէ՛ անելին. Ազրայէճան-Իսրայէլ կապերի ներկան ու ապագան

Ժաննա Վարդանեան
ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան ինստիտուտի ասպիրանտ

Կը ներկայացնենք մրցանակին Երրորդ կրթաթոշակի արժանացած ուսանող՝ Ժաննա Վարդանեանի (ՀՀ) հետազոտութեան ամփոփագիրը, նիւթ՝ «Ազրայէճան եւ Իսրայէլ յարաբերութիւնները», խորհրդարանի Շահան Գանտահարեան, Պէյրութի Ազրայէլ օրաթերթի գլխատըր խմբագիր, Լիբանան:

Ազրայէճանն ու Իսրայէլը տարիներ շարունակ զարգացրել են փոխշահաւէտ համագործակցութիւն, որը պահող հիմնասիւններն են զէնքի ու նաւթի վաճառքը:

Հարեանների հետ մշտապէս հակամարտող Իսրայէլի համար Ազրայէճանը կարեւոր է երկու հիմնական պատճառով՝ նաւթ եւ տեղադիրք՝ Իրանի հետ հարեանութիւն: Կարեւորելով մուսուլմանական երկրների հետ յարաբերութիւնների զարգացումը՝ Իսրայէլն Ազրայէճանի ուղղութեամբ ակտիւացել է ԽՍՀՄ փլուզումից անմիջապէս յետոյ: 1993-ին Թել Աւիւն արդէն դեսպանութիւն ուներ Պաքում: Թէեւ այդ ժամանակ Ազրայէճանը, իսլամական երկրների, այդ թում՝ Իրանի արձագանքից զգուշանալով, փոխադարձաբար դեսպանութիւն չի բացել Թել Աւիւում, այդ հանգամանքը չի խանգարել այս երկու երկրներին տարբեր ոլորտներում համագործակցութեան զարգացման, բարձրաստիճան պատուիրակութիւնների փոխանակման համար:

Այս առումով երկու երկրների յարաբերութիւններն համար շրջադարձային էր 2022 թուականը, երբ Պաքուն որոշեց դեսպանատուն բացել Իսրայէլում, ինչն էլ իրականացուեց 2023-ի Մարտին: Այս հարցում նախկին զգուշատրութեան կարիքը Պաքուն այլևս չունէր, քանի որ դրան հակադրուող կողմերն այլևս սպառնալիք չէին Ազրայէճանի համար:

Իրանի հետ յարաբերութիւններն այսպէս թէ այնպէս սրուած էին:

Պաքուն իր քայլը պատճառաբանում էր նաեւ նրանով, որ Թեհրանը հիւպատոսութիւն էր բացել Հայաստանում՝ Կապանում, բայց սա, ի հարկէ, ընդամենը պատրուակ էր: Արաբական երկրներն էլ սկսել էին կապեր հաստատել Իսրայէլի հետ: Միւս կողմից էլ, 2020 թուականի պատերազմից յետոյ Ազրայէճանն արդէն այնքան էլ կարիք չունէր, որ հակամարտութեան հարցում արաբական երկրներն իրեն աջակցեին:

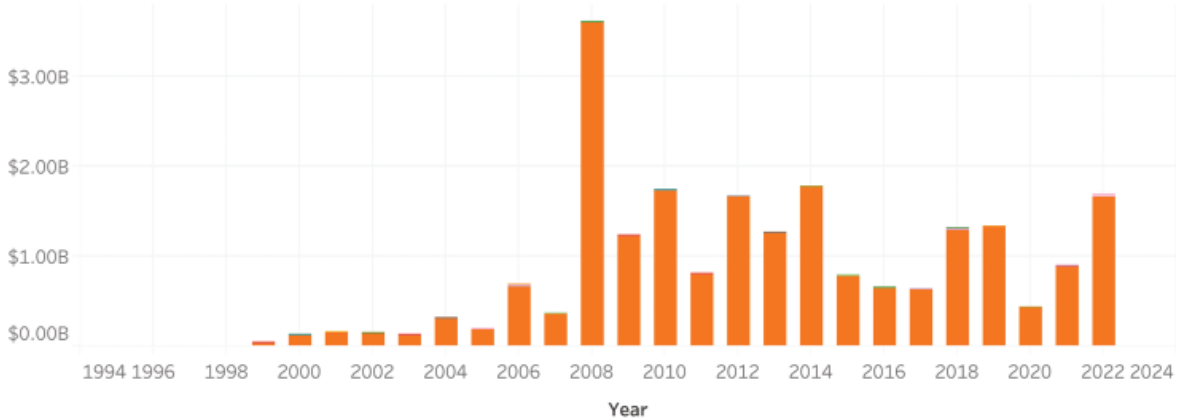
Դեսպանատան բացումից մէկ ամիս անց Պաքու է մեկնում Իսրայէլի արտգործնախարարը՝ երկրների միջեւ երբեւէ փոխանակուած ամենամեծ պատուիրակութեամբ: Յաջորդ ամիս էլ Պաքու է այցելում Իսրայէլի նախագահը:

Տնտեսական համագործակցութիւն

Երկու երկրների միջեւ առեւտրաշրջանառութիւնը պտտում է երկու գործօնի շուրջ: Մի կողմից Ազրայէճանը նաւթ եւ նաւթամթերք է արտահանում Իսրայէլ: Միւս կողմից Իսրայէլը զէնք, զինամթերք եւ ռազմական տեխնիկա է մատակարարում Ազրայէճանին: Առեւտրի մասին տուեալներին յետադարձ հայեացք նետելով՝ նոյնիսկ կարելի է տեսնել, թէ երբ են երկու երկրները պատրաստուել մարտական գործողութիւնների կամ այլ ճգնաժամների:

Ադրբեջանի Իսրայել արտահանում է գրեթե բացառապես նավթամթերք

Այլ ապրանքների կշիռն այնքան փոքր է, որ դրանք գրաֆիկում գրեթե չեն երևում

Այսպես, Ազրբայժանից Իսրայել արտահանումն իր փիթին հասել է 2008 թուականին՝ գերազանցելով 3,5 միլիարդ տոլարը: Առհասարակ, Ազրբայժանից Իսրայել արտահանումը մշտապես եւ գրեթե ամբողջությամբ կազմում է եղել նաւթից եւ փոքր քանակությամբ նաւթամթերքից: Միւս ապրանքները չնչին տեղ ունեն արտահանման մէջ:

Այս փիթին յաջորդել է Իսրայելից Ազրբայժան արտահանման փիթը՝ ատելի քան 260 միլիոն տոլարի ապրանք է մատակարարուել Պաքուին: Սրա մեծ մասն էլ կազմել են ռատոլիո եւ նաւիգացիոն սարքաւորումները, աւիացիոն սարքաւորումները, սպառազինութիւնը եւ զինամթերքը: Այս փուլը համընկել է Իրանի շուրջ լարուածութեան աճին:

Երկու երկրների միջեւ առեւտրի յաջորդ փիթը եղել է 2016 թուականին՝ համընկելով Ապրիլեան պատերազմի, դրանից յետոյ Ազրբայժանի սպառազինման հետ: Այդ տարի Իսրայելը եւս 260 միլիոն տոլարի ապրանքներ է ուղարկել Ազրբայժան. մեծ մասը՝ նորից սպառազինութիւն, ռազմական տեխնիկա, զինամթերք, սարքաւորումներ:

Այս փուլում Ազրբայժանից Իսրայել արտահանումը այնքան էլ մեծ չի եղել, նոյնիսկ ատելի փոքր է եղել, քան նախորդ տարիներին:

Միեւնոյն ժամանակ, այն, ինչ ցոյց են տալիս այս տուեալները, արդէն իսկ վտանգաւոր միտումներ է բացայայտուում: 2022 թուականի տուեալներով՝ Իսրայելը կրկին Ազրբայժանին մատակարարել է հիմնականում ռազմական նշանակութեան ապրանքատեսակներ, այդ թում նաեւ՝ ԱԹՍ-ներ:

Սպառազինութիւնների մատակարարումների դիմաց Ազրբայժանը մշտապես վարձահատոյց է եղել ոչ միայն նաւթով, այլեւ լրացուցիչ քաղաքական ու տնտեսական արտօնութիւններով:

Մասնաւորապէս, Իսրայելն առաջին երկրներից էր, որ հնարաւորութիւն ստացաւ այսպէս կոչուած վերակառուցման աշխատանքներ իրականացնել 2020 թուականի Արցախեան պատերազմի հետեւանքով Ազրբայժանի օկուպացիայի տակ յայտնուած արցա-

խեան տարածքներում: Իսրայելական ընկերութիւնները օկուպացուած Կովսականում «խելացի գիղի» կառուցման նախագծին ներգրաւուեցին:

Դրանից բացի, իսրայելական ընկերութիւնները յայտեր են ներկայացրել նաեւ «կանաչ էներգիայի», գիղատնտեսութեան, հիւանդանոցների կառուցման ոլորտներում գործունէութեան համար: Ըստ Պաքում Իսրայելի դեսպանի՝ Արցախից գրաւուած տարածքներում շինարարական աշխատանքներին մասնակցելու համար յայտ է ներկայացրել մի քանի տասնեակ իսրայելական ընկերութիւն:

Ռազմական համագործակցութիւն

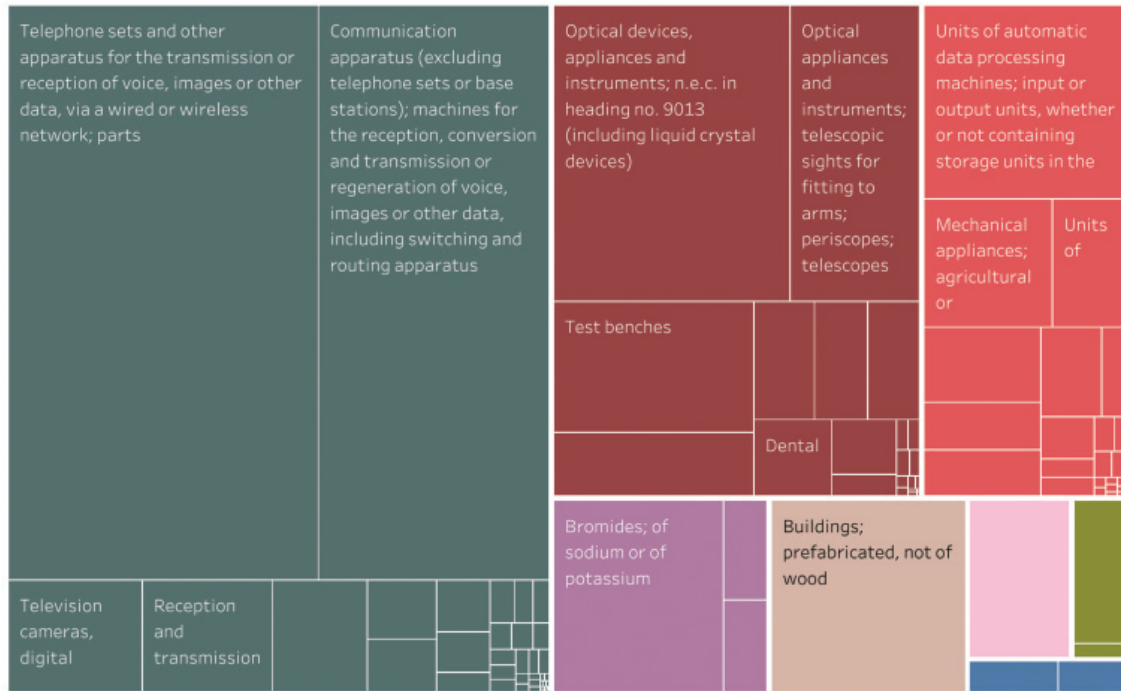
2020 թուականի Արցախեան պատերազմում Ազրբայժանի համար առանցքային դեր են ունեցել իսրայելական ռազմական անօդաչուները: Դրանց ձեռքբերումներն Ազրբայժանը սկսել էր դեռ 2000-ականների վերջին:

Այս շրջանում Ազրբայժանի ռազմական գնումները անհանգստացրել էին նաեւ Իրանին, քանի որ Իսրայելից գնումների մի մասը նաեւ ծովային զինատեսակներ էին, բազաւորուելու էին Կասպից ծովում եւ ակնյայտօրէն նախատեսուած չէին Արցախեան մարտական գործողութիւնների համար: Հէնց այդ ժամանակն էր, որ համընկնում է Իրանի շուրջ միջազգային լարուածութեանը, ինչին անդրադարձել ենք այլ յօդուածներում:

Իսկ հայ-ազրբայժանական համատեքստում 2015 թուականի առանձին մարտական գործողութիւնների ժամանակ եւ յատկապէս 2016 թուականի Ապրիլեան պատերազմի ժամանակ Ազրբայժանը կիրառեց այդ իսրայելական ԱԹՍ-ները եւ՝ հետախուզական, եւ՝ հարուածային գործողութիւնների ընթացքում:

2016-ի Դեկտեմբերին Իլիամ Ալիեւը նոյնիսկ յայտարարեց, որ այդ պահի դրութեամբ Ազրբայժանը եւ Իսրայելը ստորագրել են ռազմական տեխնիկայի գնման 4,58 միլիարդ ԱՄՆ տոլարի պայմանագիր: Սակայն բաց աղբիւրներում ատկայ տեղեկութիւններով այս թիւը չէր հաստատուում:

Իսրայել-Ադրբեջան առևտուրը 2019 թվականին - [Export reported by Israel]

Միևնույն ժամանակ, Ազրայեյճանին սպառազինելու հարցում Իսրայելի դերը շատ մեծ է: Այս երկիրը երկրորդ տեղում է Ազրայեյճանին վաճառուած սպառազինութիւնների ծաւալով եւ այդ ցուցանիշով զիջում է միայն Ռուսաստանին: Այդ սպառազինութիւնները յատկապէս մեծ կշիռ ունեն 2010-ականների կէսերի մատակարարումներում:

Այստեղ նոյնպէս պէտք է յիշատակել, որ տուեալները կարող են ամբողջական չլինել, քանի որ երկրները յակում չեն զեկուցելու իրենց ռազմական գնումների մասին: Այս ցուցանիշները վերցրել ենք SIPRI հետազոտական ինստիտուտի բազաներից, որոնք այս պահին առաւել հեղինակաւոր են համարում:

Ռազմինֆօ կայքի տուեալներով՝ 2020 թուականի դրութեամբ ազրայեյճանական զինում ուժերի սպառազինութեան մէջ եղել են հետեւեալ իսրայելական ԱԹՍ-ները.

- հետախուզական՝ Orbiter-2, Orbiter-3, Heron, Hermes-900, Hermes-450, Aerostar, Thunder-B, Skylark,
- հարումաճային եւ մահապարս՝ Orbiter-1K, Harop (Harpy-2), Sky Striker:

Սրանց զգալի մասը, ըստ SIPRI-ի տուեալների, Իսրայելն Ազրայեյճանին վաճառել է 2010-ականների երկրորդ կէսին: Աւելին, սրանցից առնումազն հետախուզական Orbiter-2 եւ Aerostar, ինչպէս նաեւ մահապարս Orbiter-1K ԱԹՍ-ներն իսրայելական արտօնագրով արտադրուել են հէնց Ազրայեյճանում՝ Իսրայելից բերումաճ մասերով:

2020 թուականի պատերազմի ընթացքում Արցախի դէմ Ազրայեյճանը կիրառել է նաեւ Իսրայելից գնած

այլ սպառազինութիւն: Մասնաւորապէս յայտնի է Lora հեռահար հրթիռային համալիրի կիրառման դէպքը. դրանով թիրախատրուել էր Ադանոյի կամուրջը, որը կապում էր Արցախը Հայաստանի հետ:

Բացի սեւիական արտադրութեան զինատեսակներն Ազրայեյճանին մատակարարելուց, Իսրայելը յայտնի է նաեւ նրանով, որ ներգրաւուել է Չեխիայից եւ Սլովակիայից Ազրայեյճանին զինատեսակների ապօրինի մատակարարման գործարքում: Մասնաւորապէս, Դանա Հաուրիցները եւ RM-70 Ռապիրա ՀԿՌ-Հ-ները Ազրայեյճան են հասցուել Իսրայելի օդանաւակայեաններով՝ փոխադրման փաստը կոծկելու համար: Սրանք նոյնպէս յետագայում կիրառուել են 2020 թուականի Արցախեան պատերազմում:

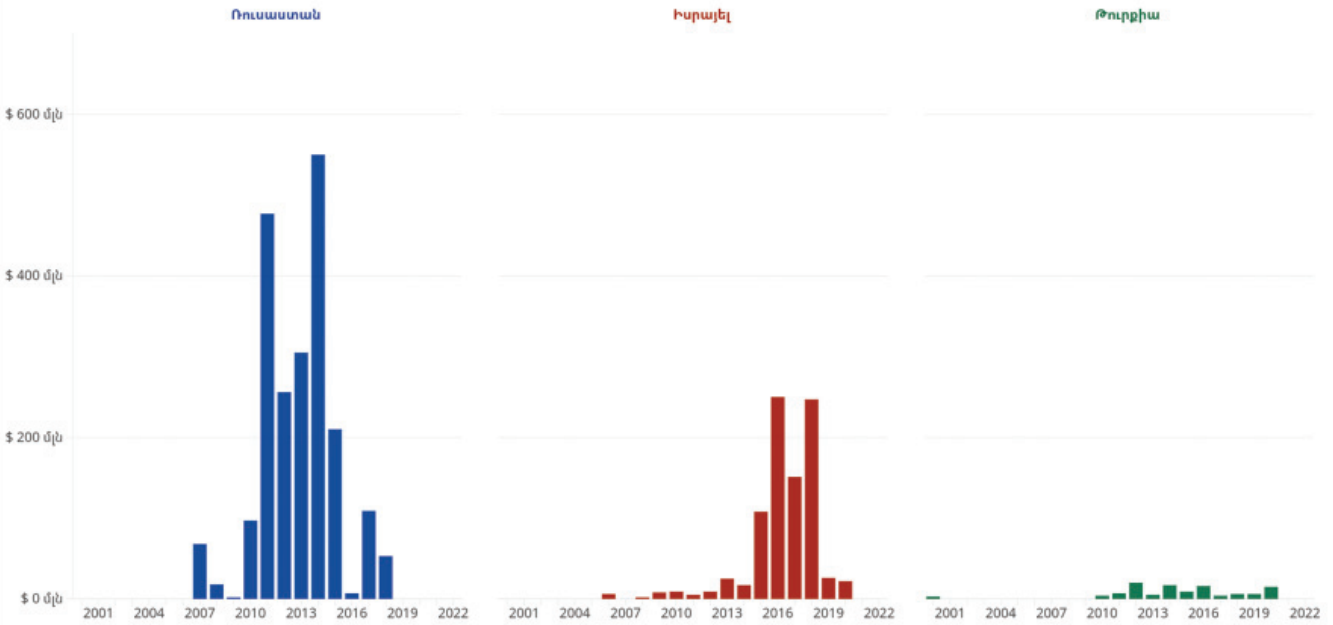
Իսրայելից Ազրայեյճան ռազմական մատակարարումները շարունակում են նաեւ այսօր:

Ջէնքի մատակարարումներից գաւ, Իսրայելն Ազրայեյճանի հետ համագործակցում է նաեւ ռազմական կրթութեան, արդիւնաբերութեան ոլորտներում: Օրինակ, իսրայելցի հրահանգիչները մասնակցել են Ազրայեյճանի ՋՌ, ինչպէս նաեւ յատուկ նշանակութեան ուժերի վերապատրաստմանը: Իսրայելը զբաղուել է նաեւ Ազրայեյճանի բանակի թանկերի ու այլ զրահատեխնիկայի արդիականացմամբ: Իսկ 2011 թ. Ազրայեյճանում բացուել է համատեղ գործարան, որը զբաղում է արդէն վերը յիշատակումաճ Aerostar, Orbiter տեսակի համատեղ ԱԹՍ-ների հաւաքմամբ:

Համագործակցութիւնն ակտիւ է նաեւ կիրէր ոլորտում: Օրինակ, 2022-ին Իսրայել է մեկնել Ազրայեյճանի թուային զարգացման եւ տրանսպորտի նախարարը, եւ այցի ընթացքում որոշուել է Ազրայեյճանում Իսրա-

Իսրայելը 2-րդն է Ադրբեջանին ամենաշատ զենք վաճառած երկրների թվում

Համեմատելու համար. Ռուսաստանն 1-ին տեղում է, Թուրքիան՝ 5-րդ

Տվյալների աղբյուրը՝ SIPRI • Այս տվյալները չեն ներկայացնում ամբողջ պատկերը, քանի որ կողմերից ոչ մեկը չի բացահայտում ռազմական գործարքների ամբողջ ծավալը:

յելի աջակցությամբ ստեղծել կիրառական տեխնոլոգիաների կենտրոն, որտեղ իսրայելական Technion համալսարանի փորձեղբայրական ընկերության կազմը 3 տարում պետք է պատրաստի 1000 մասնագետի:

Ամփոփում

Ազրայել-Իսրայել յարաբերությունները զարգանում են դինամիկ: Դրանց վրայ, մեծ հաշտով, չեն ազդում անգամ Իրանի ու Թուրքիայի գործունեությունները:

Թեև ԱԻԻ-Պաքու կապերը միշտ անհագստացրել են Իրանին ու շատ յաճախ Ազրայել-Իրանի հետ յարաբերությունների սրման պատճառ դարձել: Ու չնայած Իրանի տարատեսակ զգուշացումներին ու ուղերձներին՝ Ադրբեջանը շարունակել է Իսրայելի հետ համագործակցությունը:

Թուրքիայի դեպքում, թեև այս երկիրը հոռետորաբանության մակարդակում հակամարտության մեջ է Իսրայելի հետ, սակայն գործնականում Թուրքիան ես տնտեսական համագործակցություն ունի Թեև ԱԻԻ հետ: Դրա ցուցանիշներից է նաև այն, որ ազրայելական նախնի Իսրայել է հասնում Պաքու-Թբիլիսի-Ջեդիան խողովակաշարով ու անխափան՝ անգամ Գազայում պատերազմի պայմաններում: Անելին, Պաքուն երբեմն փորձում է միջնորդի դեր ստանձնել երկու գործընկերների միջև:

Ընդհանուր առմամբ, չնայած արտաքին, մասնատրապետ՝ Իրանի որոշակի դիմադրությանը՝ Իսրայելի եւ Ազրայել-Իրանի համագործակցությունը կայուն է, բազմա-

բովանդակ եւ երկկողմանի ձեռնադրու: Այս իմաստով երկու կողմերին էլ կարելի է նախանձախնդիր եւ նախաձեռնող համարել այս յարաբերությունների մեջ:

Իսրայելի համար Ազրայել-Իրանի յարմար եւ հարուստ առեւտրային գործընկեր է, որին կարելի է սեփական ռազմական արտադրանքը վաճառել: Այն նաև յարմար հարթակ է Իրանի դէմ փոքր մասշտաբի գործողություններ իրականացնելու եւ անելի մեծ մասշտաբի նախագծեր մշակելու համար: Այս պայմաններում Ազրայել-Իրանի էլ իր հերթին պատրաստ է եւ փորձում է միջնորդ դառնալ, երբ սրում են իր դաշնակից Թուրքիայի եւ գործընկեր Իսրայելի յարաբերությունները: Միւս կողմից, Իրանի հետ սրումների փուլերում Ազրայել-Իրանի շահերը համընկնում են Իսրայելի շահերի հետ: Թուրքիայի պէս դաշնակից ունենալուց բացի, Իրանի հետ լարուած յարաբերություններում Պաքուն ունենում է նաև Իսրայելի յուրջ աջակցությունը:

Ազրայել-Իրանի համար նոյնպէս Իսրայելը յա գործընկեր է, եւ հարցը միայն նախի վաճառքը չէ: Պաքուի համար առաւել կարեւոր է ի դէմս Իսրայելի ունենալ զէնքի մատակարարի, որը կարող է յաղթահարել խոչընդոտներ՝ այդ զէնքը հասցնելու համար:

Ըստ էության, Պաքուի ու Թեև ԱԻԻ յարաբերությունները կայուն են եւ դիմացկուն: Եթէ նոր գործունե չանկանան, առայժմ այս յարաբերություններին ոչինչ չի կարող սպառնալ: ■

44-օրյա պատերազմի արյունոտ դասերը (Մաս 1)

Սարգիս Սարգսյան

Մոսկվայի Վ. Արծրունու անվան Սևծովյան-Կասպիական տարածաշրջանի ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող

2024 թվականի սեպտեմբերի 27-ին լրանում է Արցախի դեմ ադրբեջանական լայնածավալ ագրեսիայի 4-րդ տարին: Այս ընթացքում, տարբեր հետազոտողներ փորձել են պարզել, հնարավոր էր արդյոք, որ հայկական կողմն այդ պատերազմում չկրեր նման ծանր պարտություն, ինչի հետևանքով, սկզբնական շրջանում, Արցախը բզկտվեց, կորցնելով իր տարածքների գերակշիռ մասը, այնուհետև, ենթացվելով էթնիկական գոման՝ հայաթափվեց: Տողերիս հեղինակը փորձել է վերլուծել քառամյա վաղեմության իրադարձությունների ընթացքը, և հասկանալ, թե ինչ պատճառով հայկական կողմը չկազմակերպեց համարժեք դիմադրություն, չնայած նրան, որ մինչ այդ հնչում էին մարտակոչեր, և մեզ վստահեցնում էին, որ հայոց բանակը տարածաշրջանում ուժեղագույնն է: Ինչպե՞ս պատահեց, որ պատերազմի առաջին տասնօրյակում 2-րդ բանակային կորպուսից մինչև Արցախի 9-րդ պաշտպանական շրջան, հայկական բանակն ամուր պահեց պաշտպանական գիծը, և, այնուամենայնիվ, 9-րդ պաշտպանական շրջանի ճեղքումը տեղի ունեցավ, որը, հետագայում չհաջողվեց կանգնեցնել: Մինչև օրս անպատասխան են մնում բազմաթիվ հարցեր: Օտարերկրյա անկախ մասնագետները, օգտագործելով տվյալ պահին իրենց ձեռքի տակ եղած գեոլոկացիոն պատկերները, վերլուծելով նյութը, փաստել են, որ ադրբեջանական ուժերը, պատերազմի 26-րդ օրը օկուպացրել էին Լեռնային Ղարաբաղի տարածքի ընդամենը 10 տոկոսը: Մեկ այլ վերլուծության համաձայն, որի արդյունքները հրապարակվել են հոկտեմբերի 14-ին, ադրբեջանական ուժերը գրավել էին Լեռնային Ղարաբաղի տարածքի ընդամենը 2,8 տոկոսը:

Սույն ուսումնասիրությունը կատարելու ժամանակ ունեցել են բազմաթիվ գրույցներ անկախ դիրքորոշում ունեցող ռուս ռազմական վերլուծաբանների հետ, որոնց եզրահանգումներին կանդիդատանսը հաջորդիվ: Օգտագործվել են նյութեր «Փոթորիկ Կովկասում» (Буря на Кавказе) գրքից: Գիրքը 2020-ի արցախյան պատերազմի մասին ռուս, հայ, թուրք և միջազգային փորձագետների հողվածների ժողովածու է, որը 2021-ին հրատարակել է Մոսկվայի Ռազմավարությունների և տեխնոլոգիաների կենտրոնը՝ Ռուսլան Պոլսովի ղեկավարությամբ: Լուրջ աղբյուր է «Army Standard» անունից հրատարակությունը (army-standard.ru): Կողմերի նյութական կորուստների վերաբերյալ տվյալներ կան՝ շնորհիվ բլոգերներ Ստեյն Միտցերի և Յակուբ Յանովսկու վերլուծությունների, ովքեր փաստագրել և դասակարգել են կողմերի

տրանսպորտային միջոցների կորուստները՝ հիմնվելով երկու կողմերի հրապարակած տեսողական կադրերի վրա՝ խուսափելով նույն ոչնչացված տեխնիկական մեկից ավելի անգամ հաշվելուց: Ստեյն Միտցերը և Յակուբ Յանովսկին ներկայացնում են Oryx-ը կամ Oryxspioenkop-ը հոլանդական պաշտպանական վերլուծական և ռազմական հետազոտությունների կայքը, որը տեղեկատվություն է հավաքում բաց աղբյուրներից: Լուրջ ռեսուրս է Bellingcat («Bellingcat», ռճավորված որպես bellngcat) անունից հրատարակությունը, որը հիմնադրվել է 2014 թվականի հուլիսին բրիտանացի լրագրող և բլոգեր Էլիոթ Հիգինսի կողմից և զբաղվում է պատերազմական գոտիների վերաբերյալ հետաքննող լրագրությամբ՝ օգտագործելով բաց կողով տվյալների վերլուծություն: Ռազմավարական և միջազգային հետազոտությունների ամերիկյան կենտրոնը (CSIS)՝ պաշտպանության, անվտանգության քաղաքականության և միջազգային հարաբերությունների վերաբերյալ ամենահեղինակավոր հետազոտական կենտրոններից է: Կազմակերպությունը հիմնադրվել է 1962 թվականին Ջորջթաունի համալսարանում: Ռուսական փորձագիտական վերլուծական «think tank» (անգլերեն «ուղեղի

վստահություն») կենտրոններից՝ լուրջ աշխատանք է կատարել Ազգային հետազոտական համալսարանի Տնտեսագիտության բարձրագույն դպրոցի Միջերկրական հետազոտությունների կենտրոնը, ՌԴ ԱԳՆ Միջազգային հարաբերությունների ինստիտուտի (ՄԳԻՄՕ) Ռազմաքաղաքական հետազոտությունների կենտրոնը, «Ռազմաքաղաքական վերլուծություն» ինտերնետ կայքը, ամենամեծ ռազմական վերլուծական կայքերից՝ Los Tarmour-ը, որի հետազոտությունները հիմնականում նվիրված են 20-21-րդ դարերի տեղական հակամարտությունների ժամանակ ռազմական տեխնիկայի կորստին: Լուրջ ռեսուրսներ են Միջազգային քաղաքականության կենտրոնի (CIP) «Security Assistance Monitor» վերլուծական կենտրոնը և Action on Armed Violence (AOAV) բրիտանական բարեգործական կազմակերպությունը: Նշենք, որ հեղինակիս հավաքած և մշակած մեծածավալ նյութը կարող է ներկայացվել ընթերցողի ուշադրությանը միայն հոդվածների շարքի ձևաչափով՝ պահպանելով ժամանակագրության սկզբունքը:

Այսպիսով՝ Ադրբեջանը և Արցախը ավելի քան երեք տասնամյակ ներքաշված են Արցախի շուրջ բռն և կատաղի էթնիկական հակամարտության մեջ, որում ներգրավված է եղել և Հայաստանը:

Հակամարտությունը հանգեցրել է երկու լայնամասշտաբ պատերազմների՝ 1992-94 և 2020 թվականներին, և սահմանային բախումների, որոնցից ամենալուրջը 2016 թվականի ապրիլյան քառօրյա պատերազմն էր: Մրա հետևանքով Ադրբեջանն ու Հայաստանը հայտնվեցին աշխարհի ամենառազմականացված երկրների շարքում: Բոննի Կոնվերսիայի միջազգային կենտրոնի 2019 թվականի զեկույցում Հայաստանը և Ադրբեջանը դասվել են աշխարհի ամենառազմականացված երկրների ցանկում՝ համապատասխանաբար 3-րդ և 10-րդ տեղերում: Մինևույն ժամանակ, Արցախը աշխարհի ամենառազմականացված տարածքներից մեկն էր: Շուրջ երեք տասնամյակ Հայաստանն ու Ադրբեջանը զինվել են՝ մեծ քանակությամբ զենք գնելով մի շարք երկրներից:

Խորհրդային ժառանգություն և նոր մատակարարներ

Երկու երկրներն էլ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո ժառանգել են իրենց տարածքում առկա խորհրդային ռազմական ակտիվները: Ադրբեջանը տեխնիկայի առումով ի սկզբանե առավելություն ուներ հայկական կողմի նկատմամբ: Օրինակ՝ Ադրբեջանն ուներ 436 տանկ Հայաստանը՝ 77, հետևակի 558 մարտական մեքենա (IFV՝ հետագայում լատինատառ կոգտագործվեն զինատեսակների միջազգային դասակարգման հասկանումները)՝ հայկական 150-ի դիմաց, 389 գրահափոխադրիչ (APC)՝ 39-ի դիմաց, 388 միավոր հրետանի՝ 160-ի դիմաց, 63 ռազմական ինքնաթիռ՝ երեքի դեմ: Հայաստանը գերակայություն ուներ միայն ուղղաթիռների քանակով՝ 13-ը Ադրբեջանի 8-ի դիմաց:

Հայաստանին և Ադրբեջանին սպառազինություն մատակարարողների ամբողջական ցանկը կարող է երբեք էլ հայտնի չլինել, սակայն տարբեր բաց աղբյուրներում առկա տվյալների հիման վրա կազմվել է երկու երկրների կողմից անկախությունից ի վեր ձեռք բերված զենքերի համապարփակ ցուցակը: Հիմնական աղբյուրը Ստոկհոլմի Խաղաղության միջազգային հետազոտությունների ինստիտուտի (SIPRI) առևտրային ռեգիստրն է, որն անկախ միջազգային ինստիտուտ է, որի նյութերը նվիրված են հակամարտությունների, սպառազինությունների, սպառազինությունների վերահսկման և զինաթափման հետազոտություններին:

Զենքի մատակարարումներ Ադրբեջանին

Ի տարբերություն Հայաստանի, որը լրջորեն կախման մեջ էր ռուսական զենքի մատակարարումներից և ռուսների «բարեհաճությունից», Ադրբեջանն ի սկզբանե ուներ սպառազինությունների առևտրի դիվերսիֆիկացված շուկա: Նրա հիմնական մատակարարներն են եղել և մնում Ռուսաստանն ու Իսրայելը: Ադրբեջանը զգալի քանակությամբ զենք է գնել Ուկրաինայից, Բելառուսից, Թուրքիայից և մի շարք այլ երկրներից: Ռուսաստանը եղել է Ադրբեջանի զենքի առևտրի հիմնական գործընկերը մինչև 2013-2014 թվականները: Ըստ SIPRI-ի՝ 2009-2013 թվականներին այն կազմել է Ադրբեջան զենքի ներմուծման 80%-ը և 2015-2019 թվականներին՝ 31%-ը: SIPRI տվյալների բազան ցույց է

տալիս, որ Ադրբեջանը սկսել է զենք գնել Ռուսաստանից 2007 թվականից սկսած: 2007-2014 թվականներին Ռուսաստանը Ադրբեջանին մատակարարել է 62 S-72 տանկ և 70 ԲՏՌ - 80 հետևակի մարտական մեքենա (IFV), Ադրբեջանը ռուսներից ստացել է 100 «Կորնետ» հակատանկային հրթիռ: Ադրբեջանի նախագահ Իլիամ Ալիևը հայտարարել էր, որ «Ռուսաստանի հետ ռազմական և տեխնիկական համագործակցությունը գնահատվում է 4 միլիարդ դոլար»: 2011 թվականին Ռուսաստանը 300 միլիոն դոլարով Ադրբեջանին վաճառել է երկու **Ս-300** «Ֆավորիտ», զենիթահրթիռային համալիր (ԶՀՀ), որոնք ունակ են խցելու գերցածրից մինչև գերբարձր բարձրություններում թռչող նշանակետեր: Ադրբեջանը նաև գնել է 360 միլիոն դոլար արժողությամբ 24 ՄԻ-24 մարտական ուղղաթիռ: Ադրբեջանը ՌԴ-ից ձեռք է բերել 18 «Մստա» ինքնագնաց հատրից և 18 «Վենա» ինքնագնաց ականատային համակարգեր: Ռուսաստանը Ադրբեջանին նաև մատակարարել է մեծ քանակությամբ հակատանկային հրթիռներ, այդ թվում՝ 1000 «Բաստիոն» հրթիռ, և 800 հրթիռ «Խրիզանտեմա-Ս» տանկային կործանիչների համար: Ռուսաստանը նաև Ադրբեջանին մատակարարել է 100 միավոր S-90 տանկ, 118 ԲՄՊ-3, 18 «Սմերչ» համագարկային կրակի ռեակտիվ համակարգեր և 36 SOU-1Ա (ռուս.՝ ТОС-1А), համագարկային կրակի ծանր հրանետային համակարգ (ԾՀՀ): Ադրբեջանին մատակարարվել է երկու «Բուկ» համագորային թրթուրավոր ինքնագնաց համակարգ և 200 հրթիռ այդ համակարգերի համար, ինչպես նաև 200 «Իզլա-Ս»-ն փոքր հեռահարության դյուրակիր զենիթահրթիռային համալիր և 1000 հրթիռ դրանց համար:

Հիշեցնենք, որ շատ վստահելի SIPRI շվեդական վերլուծական կենտրոնը գործում է 1966-ից, մասնագիտացած է հակամարտությունների և խաղաղության հետազոտության մեջ, ուսումնասիրում է աշխարհում զենք ու զինամթերքի արտադրությունն ու տեղաշարժը և հրապարակում վիճակագրական տվյալներ տարբեր երկրների միջև զենքի առևտրի վերաբերյալ: Կենտրոնը տվյալները վերցնում է բաց աղբյուրներից՝ պաշտոնական և ոչ պաշտոնական: SIPRI-ի հրապարակած տվյալները կարող են ամբողջությամբ ճշգրիտ

չլինել, քանի որ զենքի վերաբերյալ գործարքները կարող են տեղի ունենալ նաև գաղտնի:

2000-ականների կեսերից, և հատկապես 2010-ականներից Իսրայելը դարձավ Ադրբեջանին զենքի հիմնական մատակարարը: 2016 թվականին Ալիևը պնդում էր, որ Ադրբեջանը Իսրայելից 4,85 միլիարդ դոլարի պաշտպանական տեխնիկա է գնել: Ըստ մեկ այլ զեկույցի՝ Իսրայելը Առաջին Արցախյան պատերազմի ժամանակ Ադրբեջանին մատակարարել է դյուրակիր հակաօդային պաշտպանության Stinger համակարգեր: SIRPI-ի տվյալները ցույց են տալիս, որ Ադրբեջանը 2013-ից 2017 թվականներին զենքի իր ներմուծման 30%-ը ստացել է Իսրայելից, իսկ 2015-2019 թվականներին այն հասել է 60%-ի: Այսպիսով՝ SIPRI տվյալներով 2005-ից մինչև 2020 թվականը Ադրբեջանն Իսրայելից գնել է 6 միավոր LYNX («Կոտեշ») համագարկային կրակի ռեակտիվ համակարգ, որը մոտ 2019 թվականի օգոստոսին վերանվանվել է՝ PULS (ճշգրիտ և համընդհանուր գործարկման համակարգ), և 50 EXTRA հրթիռ, որը դասվում է «ցամաք-ցամաք» հրթիռների շարքին: Այս զինատեսակների արտադրողն իսրայելական Israel Military Industries ընկերությունն է: Պատվերի տարվա և քանակի վերաբերյալ ինստիտուտը նշում է, որ սա գուցե ճշգրիտ թիվ չէ:

2014-ին Ադրբեջանական AzTV հեռուստարձկերությունը ցուցադրել էր Ադրբեջանի ՋՈւ Lynx-ի գործարկման կադրերը: Իսրայելը Ադրբեջանին մատակարարել է մի շարք անօդաչու թռչող սարքեր, որոնք սովորաբար կոչվում են թափառող զինամթերք («կամիկաձե» անօդաչու թռչող սարքեր): Իսրայելը Ադրբեջանին 14 Aerostar անօդաչու թռչող սարք է մատակարարել: Ադրբեջանը ստացել է տասը Hermes-450 ԱԹՍ: Քանակի վերաբերյալ կենտրոնը նշում է, որ տեղեկությունը գուցե և ճիշտ չէ: Hermes-450-ի միայն ինքնաթիռը գնահատվում է շուրջ 2 մլն դոլար, իսկ այն սպասարկող վերգետնյա համակարգերը ներառյալ մոտ 10 մլն դոլար: Առավելագույն արագությունը 176 կմ/ժ է, տևողությունը՝ մինչև 14 ժամ: Բացի սրանից, Իսրայելից Ադրբեջանը գնել է հինգական Heron և Searcher, տասը Orbiter-3, երկու Hermes-900, 80 Orbiter-1K, 50 Harops և 100 Skystrikers ԱԹՍ-ներ: Ադրբեջա-

նը 2008 թվականին ստացել է հինգ իսրայելական 155 մմ ինքնագնաց հրետանային կայանք՝ հիմնված Tatra T815 VVN 6x6 թափքի վրա: 2010-2011 թվականներին Ադրբեջանը գնել է տասը CARDOM ինքնագնաց ականանետային համակարգեր և 2009-2010 թվականներին տասը Sufa զրահամեքենա: Ադրբեջանը 2018 թվականին ձեռք է բերել չորս LORA MRL և 50 LORA կառավարվող «երկիր-երկիր» հրթիռ:

2008-ին գնվել են նաև հինգ ATMOS-2000 ինքնագնաց հրետանային կայանք, տասը Sufa տեսակի զրահապատ մեքենա, 100 միավոր Spike-MR բազմաֆունկցիոնալ հակատանկային հրթիռային համակարգ (որը 2016 թ. ավելացել է 250-ով), տասը CARDOM SP ականանետային հրետանի: Քանակի վերաբերյալ SIPRI-ն կրկին նշում է, որ տվյալները գուցե ճշգրիտ չեն: Լուրջ ձեռքբերում է Barak MX հակաօդային պաշտպանության համակարգը, որի գնման մասին խոսվում էր նաև 2023 թվականին: 40 միավոր Barak-LRAD զենիթահրթիռային համալիր (ՋՀՀ), որը առաքվել է միայն 2016-ին: Կա նաև դրա փորձարկման տեսանյութը: 2016-ին առաքվել է նաև 40 միավոր Barak-ER: 2013-ին գնվել են վեցական Shaldag և OPV-62 արագ հարձակման նավեր, 100 միավոր LAHAT հակատանկային ղեկավարվող հրթիռներ, որոնց լուսանկարը հրապարակված է: Նույն տարում Ադրբեջանը ձեռք է բերել նաև 250 Spike-NLOS տեսակի հրթիռ, որն առաքվել է 2018-ին: 2015-ին գնվել է 100 SandCat զրահամեքենա, դրանցից մեկի խոցման մասին ՀՀ ՊՆ-ն հայտնել էր 2020-ի հոկտեմբերին: Նույն տարում Ադրբեջանը գնել է նաև մեկ տասնյակ SandCat Spike-LR տեսակի ռազմական մեքենա:

2018 թվականին Ադրբեջանը ստացել է SPEAR տասը ականանետ, որոնք նույնպես տեղադրված են SandCats-ի վրա: 2016 թվականին Իսրայելը մատակարարել է մեկ Barak-LR SAM համակարգ՝ 80 Barak-8 հրթիռներով և 100 LAHAT հակատանկային կառավարվող հրթիռներով: 2016-ին գնվել է 100 միավոր Orbiter-1K «կամիկաձե» տեսակի ԱԹՍ, որն առաքվել է 2020-ին և տասը Orbiter-3 բազմակի օգտագործման, հետախուզական ԱԹՍ: Երկուսն էլ Aeronautics Defense Systems ընկերության արտադրանքներն են:

2009-ին Wikileaks-ը հրապարակել էր պաշտոնական Բաքվի և Թեյ Ավիվի զաղտնի նամակագրությունը, որտեղ խոսվում էր Իսրայելից ստացվող որակյալ սպառազինության մասին, որն Ադրբեջանը չի կարողանում ձեռք բերել ԱՄՆ-ից և Եվրոպայից:

2016-ի ապրիլին սկսած բախումների ժամանակ ադրբեջանական կողմը կիրառեց մարտական անօդաչու թռչող սարքեր: Արցախի պաշտպանության բանակը հրապարակել էր իսրայելական արտադրության խոցված ThunderB ԱԹՍ-ի լուսանկար:

Այս սարքը կշռում է մոտ 28 կգ, կառավարման հեռահարությունը 150 կմ է, իսկ թռիչքի տևողությունը 24 ժամ, դրա կառավարման համար պահանջվում է 2-3 մարդ: Իսրայելը նաև սարքավորումներ է մատակարարել Ադրբեջանի ռազմածովային ուժերին, որոնք գործում են Կասպից ծովում: 2014-2018 թվականներին Ադրբեջանը ստացել է վեց OPV-62 և Shaldag արագ հարձակման նավ (FAC) և 250 Spike-NLOS հրթիռներ ռազմանավերի համար: 2014-2016 թվականներին Իսրայելը մատակարարել է երկու EL/M-2288 AD-STAR ռազմածովային ռադար: 2020 թվականի հոկտեմբերին իսրայելական առաջատար «Հասարեց» թերթը հայտնել էր, որ Իսրայելը շարունակում է գեներալ-մատակարարել Ադրբեջանին: Ուկրաինան եղել է Ադրբեջանի գեներալ-առևտրի առաջին գործընկերներից մեկը: 1993-1994 թվականներին, Առաջին Արցախյան պատերազմի վերջին փուլում, Ուկրաինան մատակարարել է 150 S-55 տանկ: Ուկրաինան մատակարարել է նաև ՄիԳ-21 կործանիչներ, ինչը բացահայտվել է հայերի կողմից գերեվարված ուկրաինացի վարձկան օդաչուի կողմից: SIPRI տվյալների բազան ցույց է տալիս, որ Ուկրաինան Ադրբեջանին մեծ քանակությամբ սպառազինություն է մատակարարել 2002-2013 թվականներին: Գրեթե բոլորը եղել են օգտագործված խորհրդային սարքավորումներ՝ 55 Դ-30 հատիքից, 45 S-72 տանկ, 12 «Սմերչ» և մեծ քանակությամբ հրթիռներ, ԲՄՊ-1, ԲՏՌ-3, 18 ԲՏՌ-80 և 150 ԲՏՌ-70 զրահամեքենա:

Ուկրաինան Ադրբեջանին մատակարարել է 85 Մ-43 ականանետ, 54 ՄՍ1 «Գվոզդիկա», երեք ՄՄ7 «Պիոն» և 16 ՄՍ3 «Ակացիա»:

Խորհրդային արտադրության գեներալ-մեծ գինացնոց ունեցող հետխորհրդային մեկ այլ երկիր՝ Բելա-

ռուսը, որը նաև Հայաստանի պաշտոնական դաշնակիցն է՝ Ռուսաստանի գլխավորած Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպությունում (ՀԱՊԿ), 2006 թվականից զգալի քանակությամբ զենք է մատակարարել Ադրբեյջանին 153 S-72 տանկ, 12 2Մ7 Պիոն ինքնազնաց հրացաններ, 30 միավոր Դ-30 և 26 Գիացինտ-Բ հաուրիցներ: Ադրբեյջանը Բելառուսից ձեռք է բերել 11 Սու-25 ինքնաթիռ: Բելառուսի կողմից Ադրբեյջանին սպառազինության ամենանշանակալի վաճառքը «Պոլոնեզ» բելառուսական արտադրության համազարկային կրակի ռեակտիվ համակարգերի վաճառքն էր: Համակարգը նախատեսված է բաց և փակ կենդանի ուժի, ոչ զրահապատ և զրահապատ ռազմական տեխնիկայի և այլ օբյեկտների գերճշգրիտ ոչնչացման համար: Կրակի հեռավորությունն ի սկզբանե կազմել է 200 կմ: Բելառուսը 2018-2019 թվականներին Ադրբեյջանին մատակարարել է ևս տասը «Պոլոնեզ» համակարգ: Հայ ռազմական վերլուծաբան Լեոնիդ Ներսիսյանի խոսքով, Բելառուսը «Պոլոնեզ» հրթիռներ է մատակարարել Ադրբեյջանին 2020 թվականի հոկտեմբերին՝ Արցախյան երկրորդ պատերազմի ամենաթեժ պահին:

Չնայած Թուրքիան եղել է Ադրբեյջանի ամենամոտ քաղաքական դաշնակիցը 1990-ականների սկզբից ի վեր, այն սպառազինությունների նշանակալից մատակարար չի դարձել միայն 2010-ականներին: Ղարաբաղյան Առաջին պատերազմի ժամանակ Թուրքիան միայն «գաղտնի ուղիներով սահմանափակ քանակությամբ ռազմական մատակարարումներ» էր տրամադրում, գրում է թուրք վերլուծաբան Սարքի Սայարը: 2000 թվականին Թուրքիան կատարեց իր առաջին վաճառքը, որը գրանցված էր SIPRI տվյալների բազայում, երբ Ադրբեյջանին մատակարարեց AB-25 պարեկային նավ: 2010-2011 թվականներին Ադրբեյջանը գնել է 72 զրահատեխնիկա (ԱՊՎ), այդ թվում՝ 35 «Կորրա» և 37 «Շոլանդ»: Թուրքիան մատակարարել է 90 ինքնազնաց MRL, այդ թվում՝ 30 T-107, 40 T-122 Sakaryas և 20 TRG-300 Kasirgas հրթիռային կայանքներ: Ադրբեյջանը ստացել է 108 կառավարվող հրթիռ S-122-ների և S-300-ների համար: 2018-2019 թվականներին Թուրքիան «օդ-երկիր» տասը SOM-B1

հրթիռ է մատակարարել: Ըստ կառավարամետ Daily Sabah թերթի սյունակագիր Մերվե Շեքնեմ Օրուչի, Թուրքիան նաև մինչև 2020 թվականի հուլիսը մատակարարել է Altay տանկեր և S129 ԱՏԱ ուղղաթիռներ, սակայն այս տեղեկությունը մնում է չհաստատված: 2020 թվականի Արցախյան պատերազմի ժամանակ Ադրբեյջանը գործի է դրել Bayraktar TB2 անօդաչու թռչող սարքեր, որոնք հավանաբար շահագործվել են թուրքական անձնակազմի կողմից: Անհասկանալի է մնում՝ Թուրքիան այդ անօդաչու թռչող սարքերը մատակարարել է Ադրբեյջանին, թե՛ պարզապես «փոխառել» է դրանք պատերազմի ընթացքում: Նույնը վերաբերում է թուրքական F-16 կործանիչներին, որոնք, ըստ 2020 թվականի հոկտեմբերին արված արքայապային պատկերների, տեղակայվել են նախ՝ Գյանջայի օդանավակայանում, այնուհետև՝ Ադրբեյջանի Գարալայի ավիաբազայում:

Ադրբեյջանը Հարավային Աֆրիկայից ձեռք է բերել զգալի թվով զրահափոխադրիչներ (ԱՊԿ): 2009-2015 թվականներին Հարավային Աֆրիկան մատակարարել է 60 Matador և 85 Marauder զրահամեքենաներ, որոնք հավաքվել են Ադրբեյջանում: 2009-2010 թվականներին Հարավային Աֆրիկան Ուկրաինայից տասը աշտարակ է մատակարարել Մի-24 ուղղաթիռների (ըստ ՆԱՏՕ-ի դասակարգման՝ Hind - «Doe» խորհրդային/ռուսական հարվածային ուղղաթիռ է: Ոչ պաշտոնական անվանումն է «Կոկորդիլոս») արդիականացման համար: Միացյալ Նահանգները 2009-2014 թվականներին մատակարարել է 140 դիզելային շարժիչ այս APC-ների համար:

2002 թվականին Ադրբեյջանը Սլովակիայից գնել է մեկ T-72 տանկ: Ավելի զգալի մատակարարում է տեղի ունեցել 2017-2018 թվականներին, երբ Սլովակիան Ադրբեյջանին վաճառեց 36 DANA հաուրից: Չեխիան 2017-2018 թվականներին վաճառել է 30 RM-70 (RM-70 (չեխ. raketomet vzor. 1970 - 1970 թվականի հրթիռային կայանքի մոդել) բազմակի արձակման հրթիռային համակարգ (MLRS), որն արտադրվել է Չեխոսլովակիայում և Խորհրդային ԲՄ-21 «Գրադ»-ի չեխոսլովակյան տարբերակն է: ՆԱՏՕ-ի դասակարգման համաձայն՝ M-1972 Ադրբեյջան առաքվել են Սլովակիայի և Իսրայելի միջոցով: Հետաքննությունը պարզել է, որ 54 Tatra 815 բեռնատար նախ՝ ուղարկվել է Իսրայել, այնուհետև վերադարձվել՝ Սլովակիա, որտեղ դրանք վերածվել են ֆունկցիոնալ Dana հաուրիցների և RM-70 արձակման կայանների, այնուհետև Իսրայելով արտահանվել Ադրբեյջան՝ շրջանցելու ԵԱՀԿ-ի կողմից Ադրբեյջանի զենքի էմբարգոն: Չեխիայի Սենատի նախագահ Միլան Շտեխը 2017 թվականին Հայաստան կատարած այցի ժամանակ հայտարարեց, որ Չեխիայի իշխանությունները չեն համաձայնել չեխական զենքի արտահանմանը Ադրբեյջան:

Ադրբեյջանը 2002 թվականին Բուլղարիայից գնել է խորհրդային արտադրության 36 օգտագործված Մ-46 քարշակային հրացան, իսկ 2019 թվականին

Իսպանիայից՝ Lanza-LTR օդային որոնման ռադար: Բուլղարական ռազմական և պաշտպանական նորությունների հետազոտական և վերլուծական «Bulgarian Military» հարթակը՝ «Ադրբեջանի սև շուկա. որտե՞ղ են ավարտվում արևմտյան զենքերը» հոդվածով անդրադարձավ Ադրբեջանի կողմից սև շուկայում զենք վաճառելու փաստին՝ փորձելով հասկանալ, թե որքանով է նպատակահարմար արևմտյան երկրների կողմից Ադրբեջանին զենք վաճառելը և որտեղ և ինչ նպատակներով կարող է օգտագործվել: Շատ վերլուծաբաններ հիմնավոր կասկածներ ունեն, որ Բաքուն զենք և զինամթերք է մատակարարել «Իսլամական պետության» զինյալներին Սիրիայի թեժ կետերում: Բուլղարացի լրագրող Դիյանա Գայտանջիկան հրապարակել է մի հոդված, որը պարունակում է Anonymous Bulgaria հաքերային խմբի կողմից ձեռք բերված գաղտնի տեղեկատվություն, ըստ որի, ադրբեջանական Silk Way Airlines-ը զենք է տեղափոխել Սաուդյան Արաբիա, իսկ այս երկրից զենք է փոխանցվել Եմենի սաուդամետ ուժերին, սիրիացի ջիհադիստներին, Մալիին, Բուրկինա Ֆասո և Աֆղանստան: Հատկանշական է, որ այս տեսակետը պաշտպանում են նաև ադրբեջանցի ընդդիմադիր վերլուծաբանները: Timeturk-ի փոխանցմամբ Ադրբեջանում ստեղծվել է «Մահմուտ» զինյալ խմբավորում, որը մասնակցում է Սիրիայում Բաշար ալ Ասադի դեմ ուղղված ռազմական գործողություններին: Այդպիսի խմբավորումների կողմից Ադրբեջանից ձեռք բերված զենքի մեծ մասը, ոչ առանց թուրքական կողմի աջակցության, ընկնում է «Իսլամական պետության» ձեռքը և այդպիսով տարածվում է աշխարհով մեկ:

Հարց է ծագում՝ արդյո՞ք Միացյալ Նահանգներին անհրաժեշտ են օրենքներ, որոնք օրինականացնում են ավտորիտար ռեժիմներին զենքի մատակարարումը: Ամերիկացի պատմաբան, հակապատերազմական վերլուծական կենտրոնի խմբագիր Դենիել Լարիսոնը համոզված է, որ ԱՄՆ-ին դա պետք չէ: Նա կոչ է արել Վաշինգտոնին իրավական մեխանիզմներ մշակել՝ արգելելու ՆԱՏՕ-ի զենքի մատակարարումն Ադրբեջանին, քանի որ Բաքվին տրամադրվող ռազմական օգնությունն իրական վտանգ է ներկայացնում Կովկասի իրավիճակի համար: Այսինքն, եթե Միացյալ Նահանգները և եվրոպական երկրներն իսկապես ցանկանում են արդարացնել արտաքին քաղաքականության և միջազգային ահաբեկչության դեմ պայքարում մարդու իրավունքների պաշտպանության իրենց հանձնառությունը, նրանք պետք է սկսեն բարեփոխել իրենց օրենսդրական համակարգերը, մասնավորապես, դադարեցնել ռազմական օգնությունը Ադրբեջանին:

Պլատֆորմի նյութում նշվում է նաև այն փաստը, որ 2020 թվականին արցախյան պատերազմի ժամանակ Թուրքիայի աջակցած սիրիական զինյալ խմբավորման անդամները կովել են Ադրբեջանի կողմից: Օգտագործելով սիրիացի մարտիկներին,

որոնք սերտորեն կապված են Արցախում «Իսլամական պետության» և «Ալ-Քաիդա» ահաբեկչական խմբավորումների հետ, Ադրբեջանը ձգտում էր նվազագույնի հասցնել իր կորուստները, ասում է Վաշինգտոնի CNA վերլուծական կենտրոնի ռազմական փորձագետ Մայքլ Քոֆմանը: Վաշինգտոնի Գլոբալ քաղաքականության կենտրոնի փորձագետ Էլիզաբեթ Ցուրկովան, ով հարցազրույց է անցկացրել հակամարտության մեջ ներգրավված տասնյակ սիրիացիների հետ, ասում է՝ նրանց օգտագործել են որպես «թնդանոթի միս» Արցախում վերջին պատերազմի ժամանակ, հատկապես հարավում գործողությունների ժամանակ: Կասկածից վեր է, որ թուրքական իշխանությունները՝ Ադրբեջանի հետ միասին, բացահայտ օգտագործելով ջիհադիստներին, մարտահրավեր են նետել միջազգային հանրությանը: Բաքուն դժվար թե կարողանա իր վարկը մաքրել ահաբեկիչների հետ համագործակցության սովերից, համագործակցության՝ Լեոնային Ղարաբաղը գրավելու համար: Իսկ Հյուսիսատլանտյան դաշինքում Թուրքիայի գործընկերները, իրենց հերթին, պետք է հաշվի առնեն Անկարայի հետ հետագա ռազմատեխնիկական համագործակցության հնարավորությունը, հատկապես հունիսին ռազմական համագործակցության մասին ադրբեջանա-թուրքական համաձայնագրի ստորագրման լույսի ներքո, որն ընդլայնում է Բաքվի մուտքը դեպի ՆԱՏՕ-ի ժամանակակից զենքեր: Ո՞վ գիտի, թե ում դեմ այն կարող է օգտագործվել վաղը:

Ադրբեջանն ավելի քիչ քանակությամբ զինտեխնիկա է ձեռք բերել այլ երկրներից: 2002 թվականին Վրաստանը 6 Մու-25 ինքնաթիռ է մատակարարել Ադրբեջանին: Թեև Պակիստանը միշտ էլ Ադրբեջանի հավատարիմ աջակիցն է եղել, սակայն Ադրբեջանի դիվանագիտության բերումով ադրբեջանա-պակիստանյան զենքի առևտուրը սահմանափակ է: Պակիստանը 2018 թվականին մատակարարել է տաար MFI-17 Super Mushshak ուսումնական ինքնաթիռ: Ըստ SIPRI տվյալների բազայի՝ Ադրբեջանին անհայտ մատակարարից մատակարարվել է երկու օգտագործված Bell 412 ուղղաթիռ: Թեև SIPRI-ի տվյալների բազան չի նշում Սերբիայից Ադրբեջան զենքի տեղափոխման

մասին, Սերբիայի նախագահ Ալեքսանդր Վուչիչը 2020 թվականի օգոստոսին հայտարարեց, որ իր երկիրը «տասն անգամ ավելի շատ զենք է վաճառել Ադրբեջանին», քան Հայաստանին: Եվրամիության, Մեծ Բրիտանիայի և ԱՄՆ-ի կողմից հրապարակված զենքի փոխանցման պաշտոնական տվյալները վկայում են զենքի վաճառքի մասին թե՛ Հայաստանին, թե՛ Ադրբեջանին:

Միացյալ Նահանգներ

ԱՄՆ պաշտպանության նախարարության Պաշտպանության անվտանգության համագործակցության գործակալության (DSCA) կողմից հրապարակված 2020 թվականի պատմական վաճառքի գրքում հրապարակված վերջին տվյալների համաձայն՝ ԱՄՆ-ը գրեթե հավասար քանակությամբ զինտեխնիկա է վաճառել Հայաստանին և Ադրբեջանին: Տվյալները ցույց են տալիս, որ Հայաստանը ստացել է 51,1 մլն դոլարի ռազմական միջոցներ, իսկ Ադրբեջանը՝ 56,2 մլն դոլարի: Այս վաճառքները ԱՄՆ կառավարության արտաքին ռազմական վաճառքի (FMS) ծրագրի շրջանակում են, որը լիազորված է Ջենքի արտահանման վերահսկման ակտով (AECA) և իրականացվում է ԱՄՆ կառավարության և լիազորված ստացող կառավարությունների միջև պաշտոնական պայմանագրերի և համաձայնագրերի հիման վրա: FMS ծրագիրը «ներառում է կառավարությունից կառավարություն պաշտպանական ապրանքների կամ ծառայությունների վաճառքը պաշտպանության նախարարության (DOD) ներկայիս բաժնետոմսերից կամ DOD-ի կառավարվող պայմանագրերից»: Միջազգային քաղաքականության կենտրոնի (CIP) վերլուծական կենտրոնի «Security Assistance Monitor»-ի տվյալներով՝ 2000 թվականից ի վեր ԱՄՆ-ն անվտանգության ոլորտի համար զգալի օգնություն (ռազմական օգնություն) է տրամադրել երկու երկրներին: Հայաստանը ստացել է 210 միլիոն դոլարի, իսկ Ադրբեջանը՝ ավելի քան երկու անգամ շատ՝ ավելի քան 418 միլիոն դոլարի: Համեմատության համար նշենք, որ այս երկու երկրների հարևան Վրաստանը ստացել է գրեթե 1,4 միլիարդ դոլարի:

Եվրոպական Միություն

ԵՄ-ն գործարկել է իր անդամ երկրներից զենքի արտահանման անցանց տվյալների բազան 2020 թվականի հոկտեմբերին: Այն ներառում է 2013-ից 2019 թվականները:

Ըստ տվյալների բազայի՝ ԵՄ անդամ երկրները Հայաստան են արտահանել 30,6 մլն եվրոյի սպառազինություն: 2013-2019 թվականներին Բուլղարիայից զենքի ներմուծումը (29,5 մլն եվրո) կազմում է ԵՄ ընդհանուր ծավալի ավելի քան 96%-ը: Լեհաստանն արտահանել է 0,9 միլիոն եվրո կամ ընդհանուրի 3%-ը, մինչդեռ այլ երկրներ արտահանել են շատ ավելի քիչ՝ Ֆինլանդիան՝ 25,000 եվրո, իսկ Ֆրանսիան՝ ընդամենը 4,150 եվրո: Բուլղարիայի արտահանման ավելի քան 90%-ը (26,8 մլն եվրո) կազմել են «զինամթերք և ապահովիչներ միացնող սարքեր և հատուկ նախագծված բաղադրիչներ», մինչդեռ մնացածը՝ «ռումբեր, տորպեդներ, հրթիռներ, այլ պայթուցիկ սարքեր և լիցքեր ու հարակից սարքավորումներ և պարագաներ» (2,2 միլիոն եվրո) և «20 մմ-ից պակաս տրամաչափով հարթափող զենքեր» (0,5 միլիոն եվրո): Լեհաստանի արտահանման կեսը (460,000 եվրո) եղել են «գրահապատ կամ պաշտպանիչ սարքավորումներ, կոնստրուկցիաներ և բաղադրիչներ»:

ԵՄ անդամ երկրները 2013-ից 2019 թվականներին տասն անգամ ավելի շատ արտահանել են Ադրբեջան՝ մոտ 340 միլիոն եվրոյի: Նույն ժամանակահատվածում ԵՄ անդամ երկրները 4,7 միլիարդ եվրո արժողությամբ արտահանման լիցենզիաներ են տրամադրել: Ադրբեջան զենքի արտահանման գրեթե 90%-ը կատարվել է ընդամենը երկու երկրից՝ Բուլղարիայից (151 մլն եվրո) և Ֆրանսիայից (148 մլն եվրո): Մնացածը եկել է Իսպանիայից (19,5 մլն եվրո), Չեխիայից (7,2 մլն եվրո), Ռումինիայից (5,3 մլն եվրո), Իտալիայից (2,6 մլն եվրո), Խորվաթիայից (2,6 մլն եվրո), Ավստրիայից (1 մլն եվրո) և Էստոնիայից (0,8 միլիոն եվրո): Ինչպես Հայաստանի դեպքում, Բուլղարիան հիմնականում արտահանել է «զինամթերք և ապահովիչներ տեղադրող սարքեր» Ադրբեջան՝ կազմելով երկու երկրների միջև զենքի վաճառքի գրեթե 94%-ը:

Տվյալների բազան չի նշում Ֆրանսիայի կողմից Ադրբեջան զենքի արտահանումը, սակայն կարելի է ենթադրել, որ գրեթե 150 միլիոն եվրո արժեցել է Spot 7 Earth դիտորդական արբանյակը, որը Ադրբեջանը գնել է Airbus Defense and Space-ից 2014 թվականի դեկտեմբերին: Արբանյակը վերանվանվել է Azersky և կառավարվում է պետական «Ազերկոսմոս» գործակալության կողմից: Իսպանիայից 19,5 միլիոն եվրոյի զենքի արտահանումը տեղի է ունեցել 2019 թվականին, երբ նա Ադրբեջանին վաճառեց «պատկերագրողման կամ հակազդեցության սարքավորումներ, որոնք հատուկ նախագծված են ռազմական օգտագործման համար և հատուկ նախագծված բաղադրիչներ»: Սա հավանաբար SIPRI տվյալների բազայում հայտնաբերված Lanza-LTR օդային որոնման ռադարի արժեքն է: Չեխիայից Ադրբեջանը հիմնականում ներմուծել է «օդային մեքենաներից ավելի թեթև

ինքնաթիռներ, անօդաչու թռչող սարքեր, օդանավերի շարժիչներ և սարքավորումներ, հարակից սարքավորումներ և բաղադրիչներ», որոնք կազմում են ընդհանուրի ավելի քան 70%-ը: Ռուսինիան վաճառել է ինքնաթիռներ (33%), կրակի կառավարման և դրա հետ կապված ազդարարման և նախագոյացման սարքավորումներ (30%), 20 մմ կամ պակաս տրամաչափով հարթափող զենքեր (15%) և «իրերի մշակման, արտադրության կամ օգտագործման տեխնոլոգիա. վերահսկվում է ԵՄ Միասնական ռազմական ցուցակում» (15%):

Միացյալ թագավորություն

2020 թվականի հոկտեմբերին Action on Armed Violence (AOAV) քրիտանական բարեգործական կազմակերպությունը հրապարակեց Միացյալ Թագավորության կառավարության տվյալները վերջին տասնամյակում Հայաստանին և Ադրբեյջանին զենք վաճառելու վերաբերյալ: 2010 թվականից Միացյալ Թագավորության միջազգային առևտրի դեպարտամենտը հավանություն է տվել «անվտանգության արտահանման» վաճառքին՝ 86 միլիոն ֆունտ ստերլինգով Ադրբեյջան և ընդամենը 4,2 միլիոն ֆունտ ստերլինգով Հայաստան: Մեծ Բրիտանիան Ադրբեյջան է արտահանել «օդային թիրախային սարքավորումներ, գրոհային հրացաններ, գնդացիներ, ատրճանակներ, փոքր զինամթերք և թիրախային սարքավորումներ», իսկ Հայաստան՝ «ռազմական մեքենաներ, խլացուցիչներ և փոքր զինամթերք»:

Եզրակացություն

Հայաստանի ռազմական տեխնիկայի ճնշող մեծամասնությունը 1990-ականների սկզբից մատակարարվել է Ռուսաստանի կողմից: Ռուսաստանը նաև զգալի քանակությամբ սպառազինություն է մատակարարել Ադրբեյջանին: Հայաստանը փոքր քանակությամբ զենք է գնել Չինաստանից և Հնդկաստանից: Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունում քիչ մասնաբաժին ունեցող մի շարք երկրներ վաճառել են երկու կողմերին ֆինանսական շահի համար: Դրանք ներառում են Ուկրաինան, Բելառուսը, Բուլղարիան, Սերբիան և Սլովակիան, ինչը հիմնականում վերաբերում է խորհրդային ժամանակաշրջանի օգտագործված սարքավորումներին: Ադրբեյջանի գլխավոր մատակարարները, բացի Ռուսաստանից, Ուկրաինայից և Բելառուսից, հատկապես 2010-ականներից ի վեր եղել են Իսրայելը և Թուրքիան:

Հայաստան զենքի մատակարարումները

Վերանկախացումից ի վեր Ռուսաստանը մատակարարել է Հայաստանի սպառազինության ճնշող մեծամասնությունը: Հայաստանը սպառազինություն է ձեռք բերել միայն մի քանի այլ երկրներից, որոնցից շատերը մատակարարել են օգտագործված խորհրդային/ռուսական արտադրության զենքեր: Ըստ SIPRI-ի, դեռևս 2015-2019 թվականներին Հայաստանի զենքի ներմուծման մոտ 94%-ը բաժին է ընկել Ռուսաստանին:

նին: Ռուսաստանը Հայաստանին զենք սկսել է մատակարարել 1993-94 թվականներին՝ Առաջին Արցախյան պատերազմի երկրորդ փուլում: Ռուսական առաջին մատակարարումները ներառում էին 2Կ11 «Կոուզ» «երկիր-օդ» հրթիռային համակարգեր՝ 349 հրթիռներով և «Ֆագոտ» հակատանկային հրթիռային համակարգ, որը նախատեսված է անշարժ և շարժական զրահապատ նպատակակետերի, ինչպես նաև թեթև դաշտային կառույցների ու կրակակետերի խոցման համար՝ 945 հակատանկային հրթիռներով: Վերջիններս մատակարարվել են մինչև 1996 թվականը: Հայաստանը ստացել է նաև 9Մ33 40 հրթիռ 9Կ33 «Օսա» ՀՕՊ համակարգերի համար: Ռուսաստանը 1994-1996 թվականներին Հայաստանին մատակարարել է 84 T-72 տանկ: Ռուսաստանը Հայաստանին զգալի քանակությամբ սպառազինություն է տրամադրել առաջին պատերազմից հետո երկու տարում (1995-96 թթ.): Դրանք ներառել են 18 Դ-1, 18 Դ-20 և 36 Դ-30 հաուբիցներ, 18 ԲՄ-21 Գրադ բազմակի հրթիռային կայաններ, ութ 9Կ72 Էլբրուս՝ 24 հրթիռներով (խորհրդային 9Կ72 Էլբրուս բալիստիկ հրթիռն ավելի հայտնի է Արևմուտքում որպես «Սկադ») («Սկադ» համակարգերը նախատեսված են թշնամու կարևոր ռազմավարական օբյեկտները, ինչպիսիք են օդանավերի թռիչքադաշտերը, զորքերի մեծ կուտակումները խոցելու համար), 40 «Իզիլ ՄԱՍ» արձակման կայան՝ 200 հրթիռներով, չորս ԲԲԴՄ-2 տանկային կործանիչներ և 50 «ԲՄՊ-2» հետևակի մարտական մեքենաներ: 1996 թվականին պաշտոնյաների և մերձավոր դաշնակիցների նեղ շրջանակում ունեցած ելույթում Հայաստանի այն ժամանակվա պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանը հայտարարել էր, որ մինչև 1996 թվականը Հայաստանը երեք անգամ ավելի շատ զենք ուներ, քան ժառանգել էր Խորհրդային բանակից 1992 թվականին: Նա դա բացատրել է այն փաստով, որ Հայաստանի առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը համոզել է Ռուսաստանի պաշտպանության նախարար Պավել Գրաչովին Հայաստանում թողնել ռուսական բանակի երկու գնդերը, որոնց զինանոցում եղել են 905 երկաթուղային վագոն զենք և զինամթերք՝ Վրաստանի Խաշուրիում գտնվող նախկին խորհրդային բազայից: Սարգսյանի խոսքով,

1992-1996 թվականներին հայոց բանակի տանկերի թիվը 120-ից հասել է 300-ի: Ընդհանուր առմամբ, 1992-1996 թվականներին Ռուսաստանը Հայաստան է փոխանցել 1 միլիարդ դոլարի տեխնիկա:

Ռոբերտ Քոչարյանի նախագահության օրոք Հայաստանը 2004 թվականին Ռուսաստանից ստացավ ընդամենը երկու «Իլյուշին Իլ-76» տրանսպորտային ինքնաթիռ: Ռուսաստանը կրկին սկսեց մեծ քանակությամբ գեներ մատակարարել Հայաստանին 2009 թվականից՝ Սերժ Սարգսյանի նախագահի պաշտոնը ստանձնելուց մեկ տարի անց: 2009-2010 թվականներին Հայաստանը ձեռք է բերել երկու U-300 «Տավո-րիտ» զենիթահրթիռային համալիրներ (ԶՀՀՆ)՝ 144 հրթիռով: Սրանք ունակ են խոցելու գերցածրից մինչև գերբարձր բարձրություններում թռչող նշանակետեր: Նշանակետերի խոցման հեռավորությունը կազմում է 150-ից 300 կմ կախված համակարգում կիրառվող տարրերի, մասնավորապես կիրառվող հրթիռների տեսակից: 2013 թվականին Ռուսաստանը մատակարարել է 200 «Իգլա» «երկիր-օդ» հրթիռ և ևս 200 հրթիռ՝ 2016 թվականին: 2016 թվականին Հայաստանը ձեռք է բերել «Իսկանդեր» չորս բալիստիկ հրթիռային համակարգեր՝ 25 հրթիռներով, որոնք Հայաստանի ամենահզոր հրթիռներն են մինչ օրս: 2014 թվականին Հայաստանը ռուսական տանկային մրցույթում շահել է S-90S տանկ, որը ստացել է 2016 թվականին: 2016-17 թվականներին Հայաստանը ձեռք է բերել նաև վեց «Սմերչ» բազմակի հրթիռային կայան, 200 «Վերբա» «երկիր-օդ» հրթիռ և 100 «Կորնետ» հակատանկային հրթիռ:

Նիկոլ Փաշինյանի իշխանության գալուց հետո Հայաստանը ձեռք բերեց ավելի ժամանակակից սպառազինություն, այդ թվում՝ երկու SOՒ ՀՕՊ համակարգեր՝ 50 հրթիռներով և չորս Սու-30 կործանիչներ, որոնք մատակարարվել էին մինչև 2019 թվականը: 2018 թվականի հունիսին Փաշինյանը սեյֆի էր հրապարակել Սու-30-ով, որն արդեն Երևանում էր: Երկուսն էլ հրապարակայնորեն ցուցադրվել են 2019 թվականի դեկտեմբերին: Սամվել Բաբայանը՝ Արցախի զինված ուժերի նախկին հրամանատարը և 2020 թվականի պատերազմի ժամանակ Արցախի

Անվտանգության խորհրդի քարտուղարը, պնդում էր, որ հայկական կողմն ուներ վեց SOՒ համակարգ, թեև այս պնդումը ենթակա չէ օբյեկտիվ ստուգման: 2020 թվականի պատերազմի ժամանակ Հայաստանը հավանաբար օգտագործել է ռուսական արտադրության Օրյան-10 անօդաչու թռչող սարքեր (ԱԹՍ): Այնուամենայնիվ, պարզ չէ, թե ով է շահագործել այս անօդաչու սարքերը: Հայաստանի զինված ուժերի գլխավոր շտաբի նախկին պետ, պատերազմի տարիներին ՊՆ գլխավոր ռազմական տեսուչ Մովսես Հակոբյանը պնդում է, որ Ռուսաստանի մատակարարած «Պոլե-2» էլեկտրոնային պատերազմի համակարգերը չորս օր շարունակ խափանել են Ադրբեյջանի անօդաչու թռչող սարքերի աշխատանքը: Կար նաև ենթադրություն, որ Ռուսաստանը մատակարարել է «Կրասուխա-4» EW համակարգեր, սակայն դա ևս մնում է չհաստատված: Չնայած հայտարարություններին, որ 2020-ի նոյեմբերից հետո Ռուսաստանը Հայաստանին գեներ չի մատակարարել, 2022-ի հունվարին պաշտպանության նախարարությունը հայտնել էր, որ զինված ուժերը համալրվել են ժամանակակից, բազմաֆունկցիոնալ նոր ուղղաթիռներով, որոնք նախատեսված են դեսանտային, կրակային, տրանսպորտային և սանիտարական խնդիրներ կատարելու համար:

Դրանք ռուսական արտադրության Մի-8ՄՏԵ-5 ուղղաթիռներ են, որոնք Մի-8 ուղղաթիռների ռազմական գործածության համար արդիականացված տարբերակներից են:

Ըստ Ստոկհոլմի խաղաղության հետազոտության միջազգային ինստիտուտի (SIPRI)-ի տվյալների՝ Հայաստանը Ռուսաստանից ձեռք է բերել այդպիսի չորս ուղղաթիռ: Միաժամանակ, դրանց վաճառքի տարի է նշվում 2020-ը, չնայած փաստացի առաքվել են 2022-ի սկզբին:

1999 թվականին Չինաստանը Հայաստանին վաճառեց չորս WM-80 բազմակի հրթիռային կայան, ինչը դարձավ Հայաստանի առաջին ոչ խորհրդային/ռուսական սպառազինության գնումը: Սա նաև Չինաստանի կողմից գեներ քաջին վաճառքն էր Հարավային Կովկասի երկրի: 2013 թվականին հայկական ռազմական աղբյուրը «Ազատություն» ռադիոկայանին հայտնեց, որ Հայաստանը Չինաստանից ձեռք է բերել AR1A բազմակի հրթիռային կայաններ: Դրանք ռուսական «Սմերչ» համազարկային կրակի ռեակտիվ համակարգերի չինական մոդիֆիկացիան են: Ռուսական վերլուծական կենտրոնի զեկույցի համաձայն՝ Չինաստանը 2011 թվականին Հայաստանին մատակարարել է վեց AR1A MRL:

2004 թվականին Հայաստանը Սլովակիայից գնել է տասն օգտագործված Սու-25 ինքնաթիռ՝ 8 միլիոն դոլարով: Հայաստանը 2004 թվականին Ուկրաինայից ձեռք է բերել երկու L-39C «Albatros» ուսումնական ինքնաթիռ, և ևս չորս ինքնաթիռ՝ 2010-2011 թվականներին: Բելառուսը 2007 թվականին Հայաստանին մատակարարել է տասը Դ-30 քարշակային հատրից:

2010 թվականին Հայաստանը Չեռնոգորիայից գնել է 16 Դ-30 հաուրից: 2011 թվականին Մոլդովայի կառավարությունը հաստատեց, որ Հայաստանին վաճառել է ռազմական տեխնիկա, որը, ըստ տեղեկությունների, ներառում էր խորհրդային արտադրության հակատանկային հրթիռներ, զինամթերք և տասնյակ ԲՄ-27 Ուրագան խորհրդային արտադրության համագարկային կրակի ռեակտիվ համակարգ: 2012 թվականին Երևանում կայացած ռազմական ցուցահանդեսում նկատվել են MILAN հակատանկային հրթիռներ, որոնք Գերմանիայի և Ֆրանսիայի համատեղ արտադրության են: Ռուսական աղբյուրը, հայտնում է, որ Հայաստանը հակատանկային հրթիռները գնել է նաև Հունաստանից 2012 թվականին, որոնք մատակարարվել են 2013 թվականին: Ադրբեջանական բանակի անանուն աղբյուրները 2013 թվականին պնդում էին, որ Հայաստանը ոչ միայն 20 MILAN հրթիռ է գնել Հունաստանից, այլ նաև գնդացիներ և նոնականետեր, ինչպես Հունաստանից, այնպես էլ Կիպրոսից: Բաբվում Հունաստանի դեսպանատունը հերքել է այդ լուրերը:

SIPRI տվյալների բազայի համաձայն՝ Հայաստանը 2019 թվականին ստացել է չորս օգտագործված Օսա-ԱԿ ՀՕՊ համակարգ՝ անհայտ մատակարարից (հնարավոր է Ռուսաստանից) և 120 հրթիռ դրանց համար: Համակարգերը Փաշինյանին ցուցադրվել են 2019 թվականի դեկտեմբերին: Jane's Defence Weekly-ն (Jane's Defence Weekly-ն (JDW) շաբաթական ամսագիր է, որը խմբագրվում է Փիթեր Ֆելստեդի կողմից, և լուսաբանում է ռազմական և առևտրային հարցերը: Jane's Information Group-ի ստորաբաժանումն է, որը ներկայումս պատկանում է IHS-ին), վկայակոչելով իր աղբյուրները, պնդում է, որ դրանք ձեռք են բերվել Հորդանանից: Այս լուրը հաստատել են Հայաստանի պաշտպանության նախարարության աղբյուրները: Այնուամենայնիվ, Հորդանանը հերքել է հաղորդագրությունները, և ենթադրել, որ վաճառքը «հնարավոր է, որ իրականացվել է մասնավոր ընկերությունների կողմից, որոնք զենք են գնել Հորդանանի պաշտպանական արդյունաբերությունից»:

2020-ի պատերազմից հետո Հայաստանը մեծացրել է իր ռազմական ծախսերը: Հայաստանը պաշտպանությանը հատկացրել է 785 մլն դոլար: 2021-ին այս ծախսերը կազմել են 663 մլն դոլար: 2024-ին Հայաստանը նախատեսում է այդ նպատակով հատկացնել 1,4 մլրդ դոլար:

Ադրբեջանը նույնպես զգալիորեն ավելացրել է իր ռազմական բյուջեն: 2020-ին Ադրբեջանի պաշտպանական ծախսերը կազմել են 2,2 մլրդ դոլար, իսկ 2021-ին՝ 2,7 մլրդ դոլար: 2024-ին Ադրբեջանն ավելի մեծացրեց իր ռազմական բյուջեն՝ հասցնելով այն 3,7 մլրդ դոլարի: 2023-ի հոկտեմբերի 23-ին ստորագրված երկկողմ համաձայնագրով Ֆրանսիան Հայաստանին տրամադրել է և կտրամադրի պաշտպանական տեխնիկա, մասնավորապես՝ երեք Ground Master

200 (GM 200) ռադար և գիշերային տեսանելիության սարքեր: GM 200-ը ռադար է, որը հայտնաբերում, նույնականացնում և հետևում է թիրախին բոլոր տեսակի միջավայրերում և տեղեկություն է փոխանցում ցամաքային ՀՕՊ-ին՝ թիրախին հարվածելու համար: Դրա կիրառումը Հայաստանում կարող է ծառայել փոքր ԱԹՍ-ների դեմ պայքարին, որոնք, ինչպես ցույց տվեց 2020-ի պատերազմը, հայկական բանակի ամենախոցելի կետերից են: Հայաստանի զինված ուժերը կստանան, ընդհանուր առմամբ, մոտ 50 Bastion զրահամեքենա: Ֆրանսիայի զինված ուժերի նախարար Սեբաստիեն Լեկոքնուն հայտարարել է Mistral տեսակի հրթիռների վաճառքի մասին: Այս հրթիռն օգտագործվում է սպառազինության համակարգերի լայն տեսականիում՝ նախատեսված՝ ցածր և շատ ցածր բարձրություններում հակաօդային պաշտպանության համար: Հայաստանը նաև պաշտպանական և հարձակողական զենքեր է գնել Հնդկաստանից: Swathi ռադարը նախատեսված է հակառակորդի կողմից արձակված հրետանային արկերը և հրթիռները հայտնաբերելու և դրանց հետևելու, ինչպես նաև դրանց արձակման վայրը տեղորոշելու համար: Հայաստանը գնել է նաև Pinaka հրթիռային կայանքներ, հակատանկային զենքեր և այլ զինամթերք, MArG 155 ինքնագնաց հաուրիցներ, վեց հատ ATAGS 155 մմ հաուրիցներ, որոնց ընդհանուր թիվն այս պահին 90 է, Հնդկական Zen հակաօդային պաշտպանության համակարգ, Akash զենիթահրթիռային համակարգեր: Հնդկական սպառազինությունը հիմնականում կազմված է հրետանային տեխնիկայից: Եվ դա նաև շատ տեղին ընտրություն է, քանի որ կարող ենք հստակ տեսնել, որ կան կիրառման տարբեր շրջանակներ: Հայաստանն ունի մի քանի հրթիռային համակարգեր, որոնց հեռահարությունը հասնում է մինչև 120 կմ-ի, ինչը որոշ չափով համարժեք է խորհրդային «Սմերչ» համակարգին, որն օգտագործում էր Ադրբեջանը: Հայաստանը նաև ունի հնդկական համակարգ, որը ֆրանսիական Caesar-ի համարժեքն է և օգտագործվում է նաև Ուկրաինայում: Խոսքը MArG 155 ինքնագնաց հաուրիցի մասին է, որն ավելի փոքր է, իսկ հեռահարությունը՝ մի փոքր ավելի քիչ: Սակայն

այն չափազանց շարժունակ է նեղ ճանապարհներով և լեռնային տարածքում տեղաշարժելու համար: Բացի այդ, կան քարշակվող զինատեսակներ, որոնց կրակի հեռահարությունը բավական մեծ է և ունեն, մասնավորապես, արկերի շատ հետաքրքիր տեսականի, նկատի ունեն խելացի, ժամանակակից տեխնոլոգիաների արդյունք արկեր: Այնպես որ, քննարկված հրետանային տարբեր համակարգերը միասին ապահովում են գործառնությունների և կարողությունների համապարփակ շրջանակ, որոնք բավարարում են օպերատիվ տարբեր կարիքներ տարբեր սցենարների դեպքում: 2020 թվականի մարտին The Times of India-ը՝ վկայակոչելով կառավարական աղբյուրները, հայտնել էր, որ Հայաստանը 40 միլիոն դոլարով Հնդկաստանից չորս Swathi ռադար է գնել: Հաղորդվում է, որ դրանց մատակարարումը սկսվել է 2021 թվականի հունվարին: 2020 թվականի հուլիսին Տավուշում տեղի ունեցած փոխհրաձգության ժամանակ Ադրբեջանը մեղադրել է Սերբիային Հայաստանին զենք մատակարարելու մեջ: Սերբիայի պաշտոնյաները, ի վերջո, հաստատեցին, որ երկիրը 2020 թվականի մայիսին և հունիսին Հայաստանին մատակարարել է մեկ միլիոն եվրոյից պակաս թեթև սպառազինություն (հրացաններ և ատրճանակներ): 2020 թվականի պատերազմի ժամանակ Ադրբեջանը պնդում էր, որ իրաքյան արտադրության ականանետեր է գրավել հայերից, որոնք հավանաբար, արտադրվել են Բոսնիայում և առաքվել սերբական պետական ընկերության կողմից:

Պատերազմական կորուստների քրոնիկոն

Ռազմական գործողությունների սկզբից ադրբեջանական կողմը կրել է և՛ մարդկային, և՛ նյութական լուրջ կորուստներ: Հայկական ուժերը, օգտագործելով հիմնականում հակատանկային կառավարվող հրթիռներ, հրետանի և հրթիռային նոսականետեր, կարողացել են ոչնչացնել և գրավել.

- 20 S-72U հիմնական մարտական տանկ,
 - 2 S-90 U հիմնական մարտական տանկ,
 - ԲՄՊ-1, ԲՄՊ-2 և ԲՄՊ-3 հետևակի մարտական 17 մեքենա,
 - ԲՏՐԱ-82U 5 գրահավիտխաղրիչ:
- Այս թվերն արձանագրելիս պետք է հիշել մի քանի կարևոր բան:
- Նախ, քանի որ հայկական ուժերն իրենց տրամա-

դրության տակ չունեին մարտական անօդաչու թռչող սարքեր, շատ ավելի քիչ են տեսագրել և ավելի քիչ նկարել հակառակորդի ոչնչացված մեքենաները: Երկրորդ, քանի որ Bayraktar անօդաչու թռչող սարքը կրակում է փոքր MAM-S և MAM-L արկեր, որոնք կշռում են համապատասխանաբար 20 և 50 ֆունտ (9 - 22 կիլոգրամ) (համեմատենք ամերիկյան Hellfire հակատանկային հրթիռների հետ, որոնք կշռում են 105-110 ֆունտ (47 - 50 կիլոգրամ)), տանկերի վրա հարձակումները միշտ չէ, որ հանգեցնում են այդ մեքենաների ոչնչացմանը կամ զգալի վնասների:

Այսինքն՝ վնասված մեքենաների մի մասը կարող էր արագ վերադարձվել ծառայության, իհարկե, եթե դրանք չգրավվեին հակառակորդի ուժերի առաջխաղացման միջոցով: Այսպիսով, արդարացի կլինի ասել, որ բաց աղբյուրներից ստացված տեղեկատվությունը մեզ հստակ պատկերացում չի տալիս ադրբեջանական կողմի կորուստների մասին: Սակայն դա թույլ է տալիս եզրակացնել, որ օդային հարձակումների հետևանքով Հայաստանը կորցրել է մեծ քանակությամբ հրետանի և մեքենաներ: Ռազմական գործողությունների առաջին օրը՝ 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին, ադրբեջանական անօդաչու թռչող սարքերը հարձակվել են հիմնականում փոքր հեռահարության հակաօդային պաշտպանության համակարգերի վրա Լեռնային Ղարաբաղում: Այս խորհրդային համակարգերը, որոնք թողարկվել են 1970-ական և 1980-ական թվականներին, հիմնականում օգտագործվում էին ինքնաթիռների դեմ, չունեին անօդաչու թռչող սարքեր հայտնաբերելու և ոչնչացնելու հնարավորություն մեծ բարձրության և մեծ հեռավորության վրա: Հետագայում հարձակումներ են իրականացվել ավելի հզոր U-300, և ինքնագնաց «Կուր» (GRAU ինդեքսը՝ 2Վ12, ըստ ՆԱՏՕ-ի դասակարգման՝ SA-6 Gainful, ռուս. «շահավետ») խորհրդային զենիթահրթիռային հակաօդային պաշտպանության ՀՕՊ համակարգերի ինչպես նաև ՀՕՊ համակարգերի ռադարների վրա, որի հետևանքով վնասվել, կամ ոչնչացվել են 14 միավոր 9Վ33Մ3 «Օսա» զենիթահրթիռային և 9 միավոր Կ35 «Ստրելա-10» զենիթահրթիռային համակարգեր, 4Մ-300ՊՍ զենիթահրթիռային համակարգ և մեկ 2Վ12 զենիթահրթիռային համակարգ, ՀՕՊ 8 ռադար:

Ստորև ներկայացված է հայկական մեքենաների մասնակի ցանկը, որոնք վնասվել, ոչնչացվել կամ էլ ավարտվել են: Ընդհանուր առմամբ, մեքենաների այս թիվը համապատասխանում է մոտավորապես հինգ տանկային կամ մոտոհրաձգային գումարտակների մեքենաների թվին:

144 հիմնական մարտական տանկ S-72 և S-72B, 35 հետևակի մարտական մեքենաներ ԲՄՊ-1 և ԲՄՊ-2, 19 բազմաֆունկցիոնալ փոխադրող տրակտոր, որոնցից մի քանիսը հազեցած էին ծանր զինատեսակներով, 310 բեռնատար, ջիպի և ոչ գրահապատ մեքենաներ: Հայկական կողմի կորուստները հրետանու առումով.

49 միավոր 122 մմ և 152 մմ տրամաչափի քարշակային հաուրիցներ և դաշտային հրացաններ, 12 ինք-

նազնաց հաուրից 2U1 և 2U3 52 միավոր 122 մմ տրամաչափի ԲՄ-21 «Գրադ» բազմակի արձակման հրթիռային համակարգեր, 3 բազմակի արձակման հրթիռային համակարգեր BM-30 և WM-8:

Ռուսական «Լենտա.ռու» կայքի տվյալներով. «Լենտային Ղարաբաղում զինված հակամարտության սկզբից Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (ԼՂՀ) բանակները կորցրել են 112 տանկ և 26 հետևակի մարտական մեքենա, իսկ ադրբեջանական զինուժը կորցրել է 23 տանկ և 20 հետևակի մարտական մեքենա: Երկու երկրների կորուստները համեմատվել են Oryx-ն իր կայքում, ըստ որի Հայաստանի և ԼՂՀ բանակները կորցրել են, կամ լքել են զինտեխնիկայից և արկերից՝ 19 զրահամեքենա, 1 մարտական վերականգնողական մեքենա, 2 ինքնագնաց հակատանկային հրթիռային համալիր, 41 քարշակ հրետանի, 12 ինքնագնաց հրետանային կայանք, 52 բազմակի արձակման հրթիռային համակարգ, 1 բալիստիկ հրթիռ, ինքնագնաց զենիթահրթիռ, 20 զենիթահրթիռային համակարգ, 8 ռադար, 1 ինքնաթիռ, 2 անօդաչու թռչող սարք, 273 բեռնատար և այլ մեքենա, 40 հակատանկային կառավարվող հրթիռ: Ադրբեջանն իր հերթին, ըստ Oryx-ի հաշվարկների, կորցրել է 8 ինքնաթիռ և ուղղաթիռ, 17 անօդաչու թռչող սարք, 13 բեռնատար և այլ մեքենաներ, ինչպես նաև ինժեներական տեխնիկա: Հայկական կողմը պնդում է ադրբեջանական բանակի հետևյալ կորուստները.

Մարդու՝ 7630 զոհ, զինտեխնիկա. 4 SOU-1 (ռուս.՝ ТОС-1), համազարկային կրակի ծանր հրանետային համակարգ (ԾՀՀ) (ռուս.՝ тяжёлая огнемётная система, ТОС), 580 միավոր զրահատեխնիկա, 23 ինքնաթիռ, 16 ուղղաթիռ, 202 ԱԹՄ: Ադրբեջանի մարդկային կորուստների առումով կան հետաքրքիր այլ տվյալներ: Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարությունը հայտարարել է, որ Լեռնային Ղարաբաղում մարտերի ընթացքում զոհվել է 2,89 հազար մարդ, ևս 19-ը համարվում են անհետ կորած: Մակայն, 2020 թվականի հոկտեմբեր-դեկտեմբերին Ադրբեջանում մահացության անսպասելի բարձր ցուցանիշներ են գրանցվել: Հոկտեմբերին այն գերազանցել է ամսական միջինը 29%-ով, նոյեմբերին՝ 83%-ով, դեկտեմբերին՝ 203%-ով, իսկ հունվարին՝ 51%-ով: Այս տվյալները ներկայացնում է բրիտանական The Economist հրատարակությունը: Այն հետևում է «ուռճացված» մահերին՝ ըստ երկրների, ամբողջ աշխարհում: Նախորդ տարիների ամսական միջին ցուցանիշները համեմատվում են 2020 և 2021 թվականների պաշտոնական տվյալների հետ՝ գնահատելու համար, թե որքան կարող է լինել նոր կորոնավիրուսից մահացության իրական թիվը, քան պնդում են տարբեր երկրների իշխանությունները: The Economist-ը նշում է, որ տեղեկատվությունը վերցված է Human Mortality Database-ից (զոհերի տվյալների բազան է (HMD), զարգացած երկրներում մահացության վերաբերյալ աշխարհի առաջատար գիտական տվյալների ռեսուրսը):

HMD-ն տրամադրում է մահացության և բնակչության ներդաշնակեցված մանրամասն գնահատականներ հետազոտողներին, և World Mortality Dataset-ից, որը համաշխարհային մահացության տվյալների հավաքածուն է և պարունակում է շաբաթական, ամսական կամ եռամսյակային բոլոր պատճառներով մահացության տվյալներ 103 երկրներից և տարածքներից: Այն պարունակում է 2015-2021 թվականներին բոլոր պատճառներով մահացության վերաբերյալ երկրի մակարդակով տվյալներ՝ հավաքագրված տարբեր աղբյուրներից: Դատելով բրիտանական հրապարակման տվյալներից՝ բացի Ադրբեջանից, մահացության նման անսորմալ բռնկումներ գրանցվել են միայն Հարավային Ամերիկայի մի քանի երկրներում՝ Բոլիվիայում, Էկվադորում և Պերուում:

Ադրբեջանում 2020 թվականի վերջին և 2021 թվականի սկզբին մահացությունների աճը համընկել է երկրում կորոնավիրուսի առաջին լուրջ բռնկման հետ: Coronavirus Monitor-ի տվյալներով՝ Covid-19-ի դեպքերի թիվը հասել է օրական 4,45 հազարի՝ 30 անգամ ավելի, քան նախկինում գրանցվածը: Կորոնավիրուսից մահացության պաշտոնական մակարդակը, օրինակ, դեկտեմբերին կազմել է 1249 մարդ: Միաժամանակ միջին ամսական աճը գերազանցել է 9,6 հազար մարդը՝ 4,7 հազարից հասնելով 14,5 հազարի:

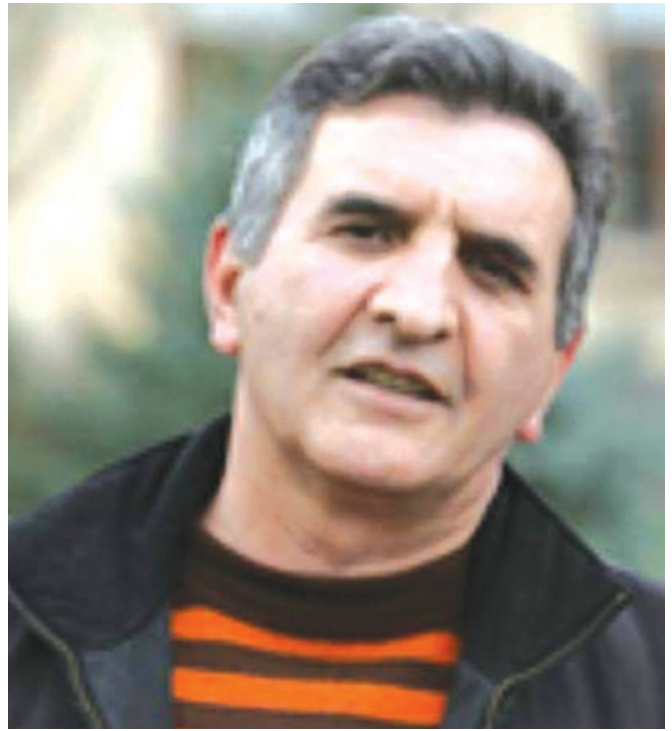
Նման տվյալները կարող են վկայել, որ մահացության աճի ուղղակի և անուղղակի պատճառը կարող է լինել ղարաբաղյան երկրորդ պատերազմը, որը տևել է սեպտեմբերի 27-ից նոյեմբերի 10-ը: Մի կողմից՝ բանակը, բնականաբար, լուրջ կորուստներ ունեցավ, մյուս կողմից՝ բանակում մարդկանց կենտրոնացումը և զինվորականների զանգվածային վերադարձը տուն չէին կարող չհանգեցնել նոր կորոնավիրուսով հիվանդացության աճի և, համապատասխանաբար, մահացության աճի: Միևնույն ժամանակ, հոկտեմբեր-հունվար ամիսներին երկրում մահացությունների թիվը գերազանցում է մահացության միջին ցուցանիշը՝ զուգորդված կորոնավիրուսից պաշտոնապես մահացածների թվի հետ գրեթե 15 հազար մարդով: Այսինքն՝ պատերազմից իրական կորուստների թիվը կարող է լինել չորսից հինգ անգամ ավելի, քան նշում է Ադրբեջանի ՊՆ-ն: ■

Հայ մտավորականության լույսն ու ստվերը

Մանվել Մկրտչյան
Հրապարակախոս

Հաստատ հիշում եք, որ 88-ի արցախյան շարժման բռնի օրերին պեկոծվող հրապարակները պահանջում էին, որ մտավորական գործիչները խոսք ասեն տեղի ունեցող իրադարձությունների վերաբերյալ: Հասարակությանը քաջ հայտնի մարդիկ՝ գրողներ, գիտնականներ, հրապարակախոսներ և ուրիշներ, հաղորդակցվում էին հանրության հետ, և շատ էլ կարևոր չէր, թե նրանց մտքերը, քաղաքական առումով, ինչքան էին գործնական և օգնում պայքարին: Նրանց ներկայությունն առավել արժեքավոր էր, քան արտահայտած մտքերը: Տարիների հեռավից առավել հստակ է, որ նրանք նույնքան անիրագույն և անպատրաստ էին ընթացող քաղաքական գործընթացներին, որքան հասարակ գանգվածը: Խորհրդային պետության թևերի տակ ապրած, կրթված և գործունեություն ծավալող հայ մտավորականությունը, ակնհայտորեն ապաքաղաքական տարր էր: Բացառությունները հատուկն ստանհատներ էին, բայց նրանք, մեծ հաշվով, եղանակ չէին ստեղծում: Ամեն բան մտածված էր շատ խորամանկ ձևով. մտավորական շերտը ևս չպետք է պարզորոշ հասկանար, թե իրականում ի՞նչ է ծրագրված, ի՞նչ է արվում և ինչպե՞ս:

Ինչո՞ւ այսքան հեռավից եկանք: Նրա համար, որ չափից ավելի մեծ ակնկալիքներ չունենանք մտավորական շերտի հարցում, չմտածենք, որ եթե մտավոր ոլորտի մարդիկ առավել կրթված ու զարգացած են, ապա գլուխ են հանում նաև քաղաքական գործընթացներից: Առհասարակ, «մտավորականություն» եզրույթը ծայրից ծայր թաղված է անհատականության մեջ: Պատահական չէ, որ երբ փորձ է արվում բնութագրել մտավորականի կերպարը, առաջանում է մտքի խճճվածություն և վերացականություն: Միայն մտավոր գործով զբաղվելը բավարար է մարդկանց մտավորական անվանելու համար: Իհարկե՞ ոչ: Կամ՝ կաշառակեր դոկտոր-պրոֆեսորին կարո՞ղ ենք համարել մտավորական: Էլի՞ ոչ: Ո՞ւմ լեզուն կպտտվի իշխանությունների ոտքերի տակ քարշ եկողին անվանել մտավորական: Մեկ այլ տարբերակ՝ գլուխը իր արվեստանոցի ու լաբորատորիայի պատուհանից դուրս չհանող, միայն ու միայն իր գործով տարված, հանրային ու ազգային կյանքից մեկուսացած մարդուն կարո՞ղ ենք անվանել մտավորական: Սա ևս դժվար է: Իր գործին ամբողջովին նվիրված, պարկեշտ, երկրի վիճակով խիստ մտահոգ ու սրտացավ, բայց ավանդ, զգուշավոր, ծույլ ու հայեցող մարդուն ևս դժվար է անվանել մտավորական: Եթե այնուամենայնիվ, փորձենք մի բնորոշում գտնել, ապա այն կարելի է ձևակերպել մոտավորապես այսպես. «**մտավոր գործունեություն ծավալող, պարկեշտ, անարձաթ և անպայման քաղաքացիական քաջություն ունեցող**

մարդն է մտավորականը, որը հարկավոր պահին, դիմանալով բազում զրկանքներին, ցուցաբերելով պատասխանատվության բարձր զգացում ազգի, նրա արժեքների, ներկայի և ապագայի հարցում, ժողովրդի կողքին է, պայքարի առաջնագծում: Չպետք է հուսալ, թե խեղճ ու թույլ պետության մեջ մի հրաշքով կարող է ձևավորվել բարձրակարգ մտավորականություն: Մտքի և գործի ազատությունը ինքնաբերաբար ի հայտ չի գալիս. դրանք իրական են դառնում պետական համապատասխան համակարգի գոյության պայմաններում: Հակոբ Պարոնյանի «Մեծապատիվ մուրացկանների» հերոսները պետականագուրկ ազգի ցավալի դրսևորումներ են, որոնց երգիծաբանը այնքան խիստ է դատել ու ծաղրել: Ի վերջո, մի քանի տարի անց նրանք դարձան ցեղասպանության առաջին զոհերը: Մրանք շատ նուրբ ու խորը շերտեր ունեցող հարցեր են, առանց որոնց ընդհանուր պատկերը կազմելու դժվար կլինի ներկայացնել օրվա մտավորականության թեկուզ մտավոր դիմանկարը: Առանց պետության մտավորականության գոյությունը թեև հնարավոր է, բայց թերի է, նվազ արդյունավետ: Այդ ֆրանսիական արքունիքն էր թևեր տալիս Վոլտերին, իսկ Ռուսաստանում էլ՝ Լոմոնոսովին: Նույնն էր տեղի ունենում եվրոպական գրեթե բոլոր երկրներում՝ Գերմանիայում, Իտալիայում, Իսպանիայում և այլուր: Պատահականություն չէր, որ

լուսավորյալ միապետները քաջալերում էին իրենց ազգի մտքի ասպետներին՝ աջակցում նրանց տարբեր ձևերով: Միաժամանակ հենց մտավորականությունն էր դառնում իշխողների առաջին հակառակորդը: Այդ մտավորականության երկնած գաղափարներն էին պայմանավորում տվյալ երկրների քաղաքական, գիտական, տնտեսական, հոգևոր և արժեքային առաջընթացը: Նրանք մեծ գաղափարների «գեներատորներ» էին՝ առաջընթացը իրենցով պայմանավորող անհատականություններ: Նրանց հզոր ու բացառիկ տեսակը նոր ու ուժեղ գաղափարների հետ հրապարակ էր բերում մտածողության նոր կերպ ու հայացք, թելադրում էր ճաշակ ու գործելաոճ և այլն: Պարոնյր Սևակը հենց նրանց նկատի ուներ, երբ իր «Վարք մեծացում» ասում էր՝ «Արքաների հետ խոսում են «դու»-ով, եթե իհարկե լսում են նրանց, եթե չեն լսում, մեկ է, չեն լռի, կխոսեն անգամ կոշիկի հետ իրենց ...»: Տիրակալները հանդուրժում են մտավորական – անհատականություններին մինչև այն պահը, քանի դեռ նրանք չեն արթնացրել զանգվածներին: Սա հակասություն չէ, սա բնականոն գործընթաց է, առանց այս հակադրությունների ցանկացած երկրում հասարակական կյանքի ճահճացումն անխուսափելի է: Հայոց իրականության մեջ այս ամենը այլ ընթացք է ունեցել: Երանի չէ՞ր մենք էլ ունենայինք պետություն և միապետներ, ու նրանք հալածեին մեր մտավորականներին: Հայոց մտավորական շերտի ուսերին միշտ էլ օբյեկտիվորեն մի քանի անգամ ավելի ծանր բեռ էր դրված, քան նրանց, ովքեր գոյաբանական խնդիրներ չունեին:

ՀՅ Դաշնակցության զինանշանի վրա պատկերված փետուրն ու սուրը ճշգրտորեն արտացոլում են հայ մտավորականության ծանր առաքելությունը: Եվրոպայում ու Ռուսաստանում լավ կրթություն ստացած, լեզվաբանության, իրավագիտության, բժշկության և մյուս ոլորտներում հմտացած հայ մտավորականները տառապում, պատեպատ էին լինում գտնելու համար հայության փրկության բանալին: Փանոս Թերլեմեզյանի մի ուսին հրացան էր, մյուսին՝ նկարչական մոլբերտը, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, որը զինվորագրվել էր արևմտահայությանն արթնացնելու և զինական պայքարի տանելու ծանր գործին, բնատուր գրող էր, գրականության կարոտն առնում էր արևմտահայության կյանքը ամենագունեղ ու ճշգրիտ երանգներով նկարագրելով: Նիկոլ Դումանը ռազմարվեստի իր հարուստ փորձառությունը գիտելիքի էր վերածում հայդուկային կռիվների ամենաձանար օրերին: Էլ չենք խոսում Նժդեհի, Արամ Մանուկյանի, Նիկոլ Աղբալյանի, Ռուբեն Դարբինյանի, Սիմոն Վրացյանի, Կարո Սասունու և շատ ուրիշ փայլուն մտավորականների մասին: Նրանք բոլորն էլ ժողովրդի նվիրյալ զավակներն էին, անարժաթ, անանձնական... Պոլսում «Ազատամարտ» թերթի խմբագրատանը, խմբագիր Ռուբեն Զարդարյանի շուրջ խմբվել էին Դանիել Վարուժանը, Գրիգոր Զոհրապը, Ռուբեն Սևակը և Պոլսի մտավորական ընտրանին, իսկ նույն պահին, Թիֆլիսում Հովհաննես Թումանյանի «Վերնա-

տունը» մշտապես իր դռները բաց էր պահում ազգի տաղանդավոր զավակների համար: Սա յուրահատուկ երևույթ էր՝ հայությունը չուներ պետություն, բայց իր մտավոր ներուժով՝ Կոմիտասով, Թումանյանով, Աղայանով, Իսահակյանով, Բաշինջաղյանով և մյուս մեծերով ստեղծում և առաջ էր մղում ազգի հոգևոր և մշակութային զարգացումը: Ասել է թե՛ մտավորականությունը ականայից դարձել էր «պետություն» ու ավելին: «Հոգևոր հայրենիքի» տերը տեր էր կանգնել ազգին, ստանձնել էր նրա ֆիզիկական գոյության պատասխանատվությունը: Խորհրդային շրջանը ծնեց մտավորականի իր տեսակը: Քաղաքական և գաղափարախոսական սեփական տարածք չկար, սակայն հայ մտավորականությունը գլխովին նետվեց կյանքի հորձանուտը ու սկսեց արարել բարձրակարգ արժեքներ՝ ճատարապետության, գրականության և արվեստի, գիտության և արտադրության ոլորտներում: Ու թեև գործում էր գաղափարախոսական մամլիչը, բայց դա չխանգարեց, որ հայ մտավորականը պահպանի իր ազգային դեմքը, ստեղծի ու հարստացնի ազգային գանձարանը: Հավանաբար, խորհրդային ղեկավարությունը դա ևս համարում էր իր մեծ ժառանգությունը և հարստությունը: Այստեղ մեր բախտը իրոք բերեց, բայց միամիտ չլինե՞նք՝ մեր մտավորականի մտքի լույսը ինչքան մեզ էր լույս տալիս, տասն անգամ ավելի ծառայում էր խորհրդային կայսրությանը: Սա հայ մտավորականի կերպարի և գործի ակնհայտ, տեսանելի կողմն է, բայց կա նաև մյուսը, որի խորապատկերի վրա երևում են նրա տձև ստվերները: Հանրաճա-

նաչ մտավորականներից շատերը բնավ էլ դեմ չէին լինել իշխանության փոխելիները: Մերո Խանգաղյանը, Միլվա Կապուտիկյանը, Գևորգ Էմինը և այլք, խիստ գնահատված էին և ազատ ելումուտ ունեին իշխանական տարածքներ: Նրանց կողքին կար մտավորականի թիկնոց կրող «մաֆիոզ և կիսամաֆիոզ» մեկ այլ տեսակ, որը բարձրագույն իշխանության մշտական հյուրն էր: Նա հատուկ հովանավորություն էր վայելում և զանազան հարցեր լուծում իր և մերձավորների համար: Բնակարան, ավտոտնակ, «դաչա», հարազատների, զավակների արտոնյալ մուտք բուհեր, պաշտոն իրենց մտերիմների և ազգականների համար և այլն: Ահա բարիքների այն փոքրիկ ցանկը, որը ձգում էր այս «երևելիներին» դեպի իշխանական միջանցքներ: Նրանք իհարկե վսեմ արարքների ընդունակ չէին: Ազգանպաստ մեծ գործերում նրանք անելիք չունեին: Համո Մահյանին ոչ ոք իշխանության դռները թակելուց չտեսավ, իսկ Հրանտ Մաթևոսյանը, Պարույր Սևակը, ինչպես ասում են՝ «Պերսոնա նոն գրադա» էին: Մի խոսքով՝ կային ոչ քիչ թվով պարկեշտ մարդիկ, որոնց իշխանությունը դժվարությամբ էր հանդուրժում: Ակադեմիայի երևելիների զգալի մասը հնազանդ գիտնականներ էին, նրանց ճնշելն ու խեղճացնելը իշխանության համար որևէ դժվարություն չէր ներկայացնում: Նույն ժամանակ երկրում կար իսկական մտավորականություն, որը ողջ խորությամբ գիտակցում էր հայոց հիմնախնդիրները, գործ էր անում, իսկ հարկավոր պահերին ընդվզում էր: Իսկ եթե չէր ընդվզում, գործերը գլուխ էր բերում «փափուկ ուժի» օրենքով: Բարդ երկիր էր, այլ կերպ հնարավոր չէր: Մտավորականությունն առանձին մարդիկ չեն, այն մեծ հանրույթ է՝ մեծ իողճերով ու լուսավոր ձգտումներով: Այս հանրույթը իր կերպարով, հավաքական ընկալումներով և կեցվածքով որոշում է հասարակական տրամադրությունների գլխավոր վեկտորը, այն եղանակ է ստեղծում երկրում, ընդվզում այլանդակ բարքերի դեմ: Ի՞նչ եք կարծում, եթե մտավորականությունը ի լուր, ի տես ամենքի, գոռար ու մոնչար, թե «հասկացեք վերջապես, Արցախը բեռ չէ, Արցախը Հայաստանի անբաժան մասն է, հարստությունը, նրա

գրահաբաճկոնը», դրածո սրիկաները կհանդգնեի՞ն այն սկուտեղի վրա մատուցել Ադրբեջանին. չէին կարող, այդպես չէր լինի: Չինչեց բողոքի ձայնը ինչպես հարկն է, տեղի չունեցավ այդ միասնական ընդվզումը, և ստահակներն արեցին իրենց սև գործը: Այս պատմությունը անձամբ լսել եմ նախարարների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ Ալեքսան Մատվենիչ Կիրակոսյանից. «Մոսկվայից հրահանգ էր եկել, որ Հայաստանը պետք է երկրում ոռուսերենը դարձնի գլխավոր գործածական լեզու: Հրեշավոր որոշում էր, սարսափած իրար էինք նայում: Հրավիրվեց Կենտկոմի պլենում, Կարեն Գեմիրճյանը պնդում էր, որ պետք է արագացված տեմպերով համաձայնություն տալ դրան: Կենտկոմի անդամները, թեև հնազանդ, բայց ևս հոգեբանորեն ճնշված էին: Այս մասին տեղյակ էր նաև Գիտությունների ակադեմիան, համալսարանը: Ես և Ջոն Կիրակոսյանը կարողացանք մտնել Գեմիրճյանի մոտ և խնդրել, որ ձգձգի վերջնական որոշումը, քանի որ ուժեղ խմորումներ կային Վրաստանում և մերձբալթյան հանրապետություններում: Ասացինք՝ համբերենք, տեսնենք, թե ինչ են անում մյուսները, ի՞նչ իմաստ ունի առաջիններից լինել մեզ համար այդքան վտանգավոր հարցում: Կարեն Մերոքիչն անդրդվելի էր, համառում և ուզում էր օր առաջ գոհացնել Կրեմլին: Ներքին խողովակներով ակադեմիկոսներին հասկացրինք, որ դժգոհության ալիք առաջացնեն տեղերում, բայց, ո՛վ զարմանք, ակադեմիական մտավորականությունն այնքան վախկոտ էր ու խղճուկ, որ ասելու բան չի: Ի տարբերություն մեզ՝ Վրաստանը հանդգնեց ընդվզել այդ կեղտոտ որոշման դեմ, նրան հաջորդեցին մերձբալթյան հանրապետությունները, և արդյունքում՝ Մոսկվան հրաժարվեց ազգային լեզուների դեմ ոտնձգությունից»: Այս պատմությունը լսելուց հետո կարծես պարզ է դառնում, թե ինչպես է Նիկոլ անունով մի տգետ, թերուս դուրսաբծուկ իր պլենսիմոնյաններով ու «սորոսակոյտով» մեր օրերում, բոլորիս աչքի առջև, խեղճացրել ակադեմիական մտավորականությանը: Մեկը կասի՞, թե հայրենիքից ու պատվից, գիտնականի անունից առավել բարձր ի՞նչ կա, որ ստիպում է այդպիսիներին դառնալու այդքա՛ն խեղճ: Ուրեմն՝ նրանք այսօր չէ, որ այդպիսին դարձան... Անկախության հոչակումը ոչ միայն չարագրեց իրավիճակը, այլև պայմաններ ստեղծեց մեր մտավորականության նոր գահավիժման համար:

90-ականների սկզբներն էին, խառը օրեր, Գրողների միության պլենումն էր, միությունը տրոհվել էր երկու մասի, ծով անորոշություն բոլոր հարցերում: Գնացել էի լուսաբանելու Պլենումի աշխատանքները: Հսչում էին ճոռոմ ելույթներ գրողի դերի և նշանակության մասին: Բայց կար մի տհաճ թե՛գ, որն արտահայտվում էր ներկաների մեծ մասի խոսքում.

«Հիմա ո՛ւմ հեռուից գնանք, սովետը չկա, ո՛վ է մեզ հրահանգողը, ո՛ր է այն կուսակցությունը, որը մեզ պետք է ուղղորդի»: Ասել է թե՛ գրողները մորը կորցրած գառների պես տեր էին փնտրում:

Նրանք համառորեն չէին հասկանում, որ գրողներն իրենց ներկայությամբ արդեն «կուսակցություն» են, հանրության ձայնն են, ազգային, հոգևոր, մշակութային արժեքների, մարդկային խղճի, ազգային հոգևորի պատասխանատուներն են և բարոյականության պաշտպաններն ու պահպաններն են, այսինքն՝ նրանք **«արժեքների կուսակցությունն»** են: Բայց արդեն սկսվել էր կապիտալի կատաղի կենտրոնացումը և գերկենտրոնացումը մի խմբի ձեռքում: Օլիգարխները շուտով դարձան մտավորականների ճորտատերեր, և պարոնյանական «մեծապատիվների» թեման գուժեց նոր անկումների մասին: Կոմպոզիտոր ընկերիներիցս մեկը պատմեց, թե ինչ է տեղի ունեցել «Բարգավաճ Հայաստան» կուսակցության նախընտրական հոլովակի երգի ձայնագրման ժամանակ. **«Ձայնագրման ստուդիաներից մեկում հավաքվել էին երկու տասնյակից ավելի կոմպոզիտորներ և երգիչներ: Նրանց մեծ մասը ժողովրդական և վաստակավոր արտիստներ էին: Փողի պոչ էր երևացել... Եվ ահա բացվեց ստուդիայի հետնադուռը և ներս մտավ մի ճարպակալած էկզոտիկ արարած: Եկավ, կանգնեց բեմի առջև... «Բարև ցա՛ս, - խոխոացրեց նա ու շարունակեց... ո՛վ ա ստեղի շեֆը»: Այս «հրաշքին» տեսնելով՝ գործի կազմակերպիչն առաջ եկավ: «Ապե, - արհամարհական հայացք նետելով բոլորի վրա ասաց նա, - ընգեր, պարոն Ծառուկյանը ասե՛ց՝ գնա է՛ն համերգի բանվորների փողը տուր»: Ու հենց այդ պահին էլ բոլոր ժողովրդական և վաստակավոր արտիստներս հասկացանք, թե ինչպիսի՜ ժամանակներ են եկել, տեսանք, որ Արիստոտել աղան փառավորապես բազմած է դահլիճում, իսկ մենք այս ու այն կողմ ցատկոտող կապիկներ ենք: Եվս մի «շքեղ» դրվագ, և փորձենք ամփոփել մեր ասելիքը: Այն ինձ պատմել է մեր հանրությանը քաջ հայտնի հումորիստ, նմանակող, Սամվել Բաղդասարյանը. **«Առաջարկ էի ստացել մասնակցելու մի կառավարական համերգի Օպերայի դահլիճում, ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի և երկրի ընտրանու մասնակցությամբ: Փորձերի պահին դահլիճ մտավ այդ օրերի քաղաքապետ Գագիկ Բեգլարյանը: Համերգի կազմակերպիչն այլևայլ բաների մասին զեկուցելուց հետո, սկսեց ներկայացնել դահլիճի հյուրերի նստելու դասավորությունը: «Առաջին շարքում, ինչպես միշտ, իր տիկնոջ հետ կնստի նախագահը, աջ կողմում՝ կաթողիկոսը, ձախում՝ Սահմանադրական դատարանի նախագահը: Հետևի երկրորդ շարքը նախատեսել ենք բարձրաստիճան գինվորականների համար, իսկ մյուս թևում՝ կնստեն նախարարները: Երկու, թե երեք շարք կարծես դատարկ էր մնում: Բեգլարյանը նայեց դատարկ աթոռներին ու ասաց. «Հարց չի, բռեղ էլ բերեք ճանաչված մտավորականներ, արվեստագետներ, բաներ լցրեք»: Հիմա պարզ է չէ, թե որտեղից ուր հասանք... Կարծում եմ՝ նաև մտովի տեսաք այդ «լցունվածների» դեմքերը: «Լցնումի» մտավորականը հատուկ տեսակ է, գուցե նաև՝ կարգավիճակ, նրան նույնիսկ դուր է գալիս այդ****

դերը: Կարո՞ղ եք արդյոք, թեկուզ ձեր ուղեղի հեռավոր ծայրով պատկերացնել, որ այդ «լցունումների» համար նախատեսված շարքերում նստած լինեին, օրինակ, մեր ազգային երգի անգուգական վարպետ Սահակ Սահակյանը, քարտեզագետ ու ճարտարապետության հմուտ գիտակ Սամվել Կարապետյանը, սքանչելի արձակագիր ու թարգմանիչ Ռուբեն Հովսեփյանը, հայկական պարի վարպետ, պարուսույց Գագիկ Գիտոսյանը: Չեք կարող, չի ստացվի, այս մարդկանց կարելի էր ցավ պատճառել, հալածել, բայց այս տեսակին անհնար է գնել և օգտագործել: Հայտնի խոսք է, որ. **«Մտավորական կամ կարգին մարդ լինել, բոլորովին էլ չի նշանակում սխրանքներ գործել, դա ընդամենը նշանակում է մաս չկազմել կյանքում տեղի ունեցող ստորություններին...»:**

Ամփոփելով մեր ասելիքը նկատենք հետևյալը. ինդիքը միայն մտավորականությունը չէ, այլ ողջ հասարակությունը: Տրոհվել, ջլատվել ու քարոքանդ են եղել պետությունն ու իշխանությունը, առաջացնելով մի սոսկալի խզում: Իսկ դա նշանակում է, որ մեր հասարակությունը հետզհետե վերածվում է ապաքաղաքական ամբոխի, որի համար պետությունը ոչինչ է, այսինքն՝ պետությունը պարտվել է: Իսկ երբ պարտվում է պետությունը, գահավիժում է ամեն ինչ: Թվում է նաև, թե հայ հանրությանը սկսել է բավարարել դարերով փորձված կրոնական և մշակութային համայնքային գոյաձևը: Պետական ու քաղաքական իրակախություն այդպես էլ չի կայանում: Գլուխը կախ, բացառապես հաց փնտրող, շփոթված, միայն փնթփնթացող մտավորականը այսօր մեր ողբերգությունն է և ազգի վախճանի ցուցիչը: Ավանդ... Մեծ հաշվով՝ մենք երբեմն մեր մտավորականությունից պահանջում ենք որակներ, որոնք նա չունի: Վերագտնելով, վերակազմավորելով պետությունը, հասարակությունը կրկին կազատագրի և կառողջացնի նաև իր մտավորականությանը: ■

Ռազմավարական հենասյուն Սևանը ձախողվող պետական քաղաքականության ներքո

Արմեն Վարդանյան
Լրագրող

Սևանա, նախկինում՝ Գեղարքունի լիճը կամ Գեղամա ծովը, Հայաստանի համար ունի ռազմավարական նշանակություն՝ ոչ միայն որպես քաղցրահամ ջրի մեծ բնական պահեստարան, այլև որպես պետության պարենային անվտանգության հիմնական բաղադրիչ: Լիճն իր էկոհամակարգով գրեթե ամբողջությամբ ձևավորում է Հայաստանի կենսաբազմազանությունը, էական ազդեցություն թողնում տարեկան միջին ջերմաստիճանի վրա: Այն հայ ժողովրդի համար ունի ոչ միայն տնտեսական, բնապահպանական նշանակություն, այլև պատմամշակութային արժեք՝ անքակտելիորեն կապվելով հայոց հազարամյակների ոսկեդեմ պատմության հետ:

Լիճը և նրա էկոհամակարգի պահպանությունը կարևորելով՝ 2001 թվականին Ռոբերտ Քոչարյանի նախագահության տարիներին, ընդունվեց «Սևանա լճի մասին» օրենքը: Իրավական ակտի ընդունման նպատակը ոչ միայն այն տնտեսական գործունեության վնասակար ազդեցությունից հնարավորինս զերծ պահելն է, այլև նրա էկոհամակարգի հետևողական վերականգնումը, որը խարխիվել էր Խորհրդային Միության գոյության դեռ վաղ տարիներին:

Սևանա լճի մակարդակը սկսել են իջեցնել դեռ 20-րդ դարի 30-ական թվականներին, երբ խորհրդային իշխանությունները, լենինիզմի գաղափարախոսությամբ տոգորված, որոշեցին, որ պետք է «զարկ տան» հիդրոէլեկտրակայանների կառուցմանը, իսկ լճի ջրերից ազատված հողերի վրա զարգացնել գյուղատնտեսությունը: 1933 թվականին որոշվեց լճից ջուր վերցնել՝ հիդրոէլեկտրակայանին մատակարարելու համար: Այդ նպատակով Սևանից դուս եկող միակ գետի՝ Հրազդանի հունն ընդլայնվեց, իսկ 40 մետր խորության վրա կառուցվեց թունել լրացուցիչ ջուր բաց թողնելու համար: Այդ տարիներից սկսած լճի մակարդակը տարեկան մեկ մետրով նվազել է:

Սևանա լճի ջրերը Հրազդան գետի միջոցով այսօր էլ ոռոգում են Արարատյան դաշտը՝ միաժամանակ ջրով ապահովելով Հրազդան գետի վրա կառուցված 6 էլեկտրակայաններից բաղկացած հանրապետության ամենամեծ՝ Սևան-Հրազդան հիդրոկասկադը: Տասնամյակներ անց միայն Հայաստանի խորհրդային իշխանությունները պետք է գիտակցեին այդ որոշման աղետաբեր հետևանքները, երբ արդեն իսկ անդառնալի հարված էր հասցվել լճի և հարակից տարածքների բնական էկոհամակարգին: Ջրի մակարդակի իջեցման հետևանքով ոչչացան Սևանի իշխանի 4 ենթատեսակներից երկուսը՝ Չմեռային Իշխանը և Բոջակը, իսկ մյուս երկուսը՝ Ամառային բախտակը և Գեղարքունի այսօր արհեստական են բուծվում և բաց

թողնվում լիճ, քանի որ ջրի մակարդակի իջնելու և գետերի համակարգի խաթարման հետևանքով բնական ձվադրմամբ չեն բազմանում:

Սևանա լճի «ծաղկման» հիմնախնդիրը

Լճի մակարդակի իջեցումը դարձավ նրա ճահճացման հիմնական պատճառներից մեկը: Կապտականաչ ջրիմուռները, որոնք վերջին շրջանում գրեթե ամեն տարի լճի «ծաղկման» պատճառ են դառնում, Սևանում առաջին անգամ սկստվել են նախորդ դարի 40-ականներին, իսկ «ծաղկման» առաջին դեպքն արձանագրվել է 1964 թվականին և տարբեր ծավալներով պարբերաբար կրկնվել նաև այլ տարիների: Ջրի լայնածավալ ծաղկում դիտարկվել է 2018 թվականին, երբ գրեթե ամբողջ ջրային հայելին պատվեց կապտականաչ թունավոր ջրիմուռներով:

Դրա պատճառն այն է, որ տարածաշրջանում միակ քաղցրահամ ջրի բնական պահեստարանի մակարդակի իջեցման հետևանքով Փոքր Սևանում ջրի հիպոլիմնիումի շերտը կրճատվել է, իսկ Մեծ Սևանում վերացել է: Հիպոլիմնիումի կամ սառը շերտի կրճատման և բացակայության հետևանքով հատակային շերտից տեղի է ունենում ֆոսֆորի ինտենսիվ անցում՝ ջրաշերտ:

Մյուս կողմից, լճում շարունակում է աճել ֆուֆորի կոնցենտրացիան, որովհետև այն ծանրաբեռնված է մարդու գործունեության հետևանքով առաջացած կեղտաջրերի բերած կենսասյութերով: Դրա հետևանքով ֆուֆորի և ազոտի միացությունների մեծ քանակություն է առաջանում, որը կապտականաչ ջրիմուռի համար ծառայում է որպես սննդանյութ, և ամռանը ջրի բարձր ջերմաստիճանի և լույսի բավականին մեծ ինտենսիվության պայմաններում լիճը պատվում է դրանցով:

Լճի ինտենսիվ «ծաղկման» հետևանքով ֆուֆորի կոնցենտրացիան նվազում է, ինչն ամռան տաք եղանակին, կապտականաչ ջրիմուռների աճի հետևանք է: Այդ ընթացքում ջրիմուռի կենսազանգվածն ինտենսիվորեն յուրացնում է ֆուֆորը, և երբ ջրում վերջինիս կոնցենտրացիան գրեթե հավասարվում է զրոյի, 2-3 շաբաթվա ընթացքում «ծաղկումն» ավարտվում է:

Այսօր Սևանի ջրի նման վիճակի պատճառը նաև կոմունալ-կենցաղային չմաքրված և ավիամերձ հանգստյան գոտիների կեղտաջրերն են, որոնք թափվում են լիճ: Կեղտաջրերի աղբյուր են հանդիսանում նաև գյուղատնտեսությունը և անասնապահությունը, ջրածածկ բուսական տարածքները, որոնք հատկապես ավելացել են վերջին 20 տարվա ընթացքում՝ ջրի մակարդակի բարձրացման արդյունքում, ինչպես նաև լճում իրականացվող ցանցավանդակային ձկնաբուծության և կոյուղատարին չմիացած հարյուրավոր մերձափնյա ժամանցի կետերի սեպտիկ հորերի պատճառով:

Նման աղետալի պատկերի պատճառն այն է, որ լիճ թափվող կոյուղու ոչ մի համակարգում կենսաբանական մաքրում չի իրականացվում, իսկ եղած երկու մաքրման կայաններում կատարվում է միայն մեխանիկական մաքրում: Հայաստանի իշխանությունները երկար տարիներ փորձում են Գավառի մեխանիկական մաքրման կայանի վերազինման շնորհիվ կատարել կենսաբանական մաքրում, ինչպես նաև Սևանա լճի ավազանի Վարդենիկ և Ծովինար բնակավայրերի կեղտաջրերի հեռացման և համատեղ մաքրման համակարգ ստեղծել, սակայն այդ աշխատանքները ծրագրավորման փուլից այն կողմ չեն անցնում:

Սևանի ճահճացմանը նպաստող գործոններից է նաև ձկնապաշարների նվազումը: Բանն այն է, որ լճում առկա օրգանական նյութերի մեծ մասը պետք է ի վերջո դառնար ձկան կեր, և ֆուֆորի որոշակի քանակությունը ձկան որսի միջոցով դուրս բերվեր ջրից, սակայն այն չի արվում, որովհետև մեծածավալ ապօրինի ձկնագողության հետևանքով ձկնաքանակն էականորեն նվազել է: Մյուս կողմից, չկարգավորվող որսի հետևանքով Սևանա լճից արդեն վերացել է կողակ ձկնատեսակը, որը լճի հատակից սնվելով հեռացնում էր այնտեղ կուտակվող օրգանական նյութերը:

Հետևաբար լճի ճահճացումը կանխելու համար այս փուլում պետք է իրականացվի սիգի արդյունագործական որսի կարգավորում, ձկնապաշարի համալրում, ջրի նորմերի հաստատում (ինչը մինչ օրս արված չէ), ջրածածկ և ջրածածկման ենթակա տարածքներում

անտառմաքրման աշխատանքների ինտենսիվացում, աղբահանության և աղբի տեղափոխման խնդրի կարգավորում:

Ոռոգման համակարգում կոռուպցիոն մեխանիզմներ՝ Սևանա լճի հաշվին

Սևանի հիմնական խնդիրը շարունակում է մնալ ջրի մակարդակը: Լիճը փրկելու համար 1978 թվականին ստեղծվել է «Սևան» ազգային պարկը, իսկ ջրի մակարդակը վերականգնելու համար 1963–81 թվականներին կառուցվեց 48.3 կմ երկարությամբ Արփա-Սևան թունելը, այնուհետև, արդեն նորանկախ Հայաստանում 2004 թվականին շահագործման հանձնվեց 21, 6 կմ երկարությամբ Որոտան-Արփա ջրատարը, որի միջոցով գետի ջրերը հասցվում էին թունել, այնուհետև Սևանա լիճ:

Նորանկախ Հայաստանում 1998 թվականից սկսած հետևողական քայլեր կատարվեցին Սևանի մակարդակը բարձրացնելու համար: Գիտնականների գնահատմամբ, լճի նախընտրելի մակարդակը ծովի մակարդակից 1901.5 մետրն է, որի դեպքում հնարավոր կլինի որոշակի չափով վերականգնել հիպոլիմնիումի շերտը: Այդ թիրախին հասնելու համար ընդունվել են օրենսդրական կարգավորումներ, պարբերական՝ ամենամյա իրավակարգավորող նորմեր՝ Սևանա լճի էկոհամակարգի վերականգնման, պահպանման, վերարտադրման և օգտագործման միջոցառումների տարեկան և համալիր ծրագրեր:

2018 թվականին Սևանին պաշտպանության եկած քաղաքական ուժը, սակայն, հետևողականորեն խախտում է օրենքներով սահմանված իրավական նորմերը և ձախողում անհրաժեշտ միջոցառումները: Հայաստանի գործող իշխանության կառավարման տարիներին Սևանա լճի մակարդակը հետևողականորեն իջնում է: Չնայած վերանորոգումից հետո 2019 թվականից լիարժեքորեն շահագործման էր պատրաստ Արփա-Սևան թունելը, բայց այն որևէ ազդեցություն չունեցավ այդ բացասական միտումի վրա: Վերջին 5

Սևանի ափերի մաքրումը

տարիներին Սևանա լճի մակարդակը նվազում է, ինչն արգելված է նույնիսկ «Սևանա լճի մասին» օրենքով:

Օրենքի 11-րդ հոդվածով սահմանված են լճի էկոհամակարգի վերականգնման, պահպանման, վերարտադրման, բնականոն զարգացման և օգտագործման պետական քաղաքականության հիմնական սկզբունքները, որի կետերից մեկով ամրագրված է. «Սևանա լճի ջրային բացասական հաշվեկշռի բացառումը (բացառությամբ օրենքով նախատեսված դեպքերի) և լճի էկոլոգիապես անհրաժեշտ մակարդակի բարձրացման ապահովումը»: Այսինքը, օրենքով սահմանված է, որ յուրաքանչյուր տարի նախորդ տարվա նկատմամբ լճի ջրի մակարդակը պետք է բարձրանա, կամ առնվազն մնա նույն մակարդակի վրա:

«Սևանա լճի մասին» օրենքի այս պահանջը սկսեց խախտվել նոր իշխանությունների օրոք՝ 2018 թվականից սկսած, ինչում կարելի է համոզվել՝ ուսումնասիրելով պաշտոնական վիճակագրությունը: Այսպես՝ լճի մակարդակը 2016 թվականի առաջին օրը եղել է ծովի մակարդակից 1900,190 մետր բարձրության վրա, իսկ վերջին օրը՝ 1900,463 մետր: 2017-ին միջին տարեկան մակարդակը եղել է 1900.60 մետր, իսկ ահա 2018 թվականի ավարտին լճի մակարդակը եղել է 1900.39 մ.՝ նախորդ տարվանից 0.07 մ-ով պակաս: Այդ տարի լճի միջին մակարդակը եղել է 1900.57 մ: 2019 թվականին տարվա վերջին լճի մակարդակը եղել է 1900.43 մ, իսկ 2020 թվականի տարվա վերջին՝ 1900.60 մ՝ 2017 թվականի մակարդակին: Դրանից հետո լճի մակարդակը նորից սկսել է իջնել՝ 2021 թվականի տարվա սկզբին լինելով 1900.52 մ, իսկ վերջին օրը՝ իջնելով մինչև 1900.43 մ: Արդեն 2022 թվականի առաջին օրը Սևանի մակարդակը ծովի մակերևույթից եղել է նույն՝ 1900.43 մետրի վրա, իսկ վերջին օրը՝ 1900.28 մ: Սևանի մակարդակն ավելի է իջել 2023

թվականին, երբ տարվա վերջին օրը ջրի մակարդակը հասել է աղետալի՝ 1900, 17 մետրի, 2016 թվականի ցուցանիշից 0.26 մետրով պակաս, ինչն օրենքի պահանջի խախտում է:

Ջրի մակարդակի նման բացասական ցուցանիշների պատճառ են նաև ոռոգման համար Սևանից ջրի հավելյալ բացթողումները: Ուրուրը կարգավորող իրավանորմատիվային կարգավորումներով սահմանված է, որ Սևանից կարելի է տարեկան մինչև 170 մլն մ³ ջուր բաց թողնել, բայց լիճի մակարդակի բացասական ֆոնին անգամ 2023 թվականին Հրազդան գետով բաց է թողնվել 228.23 մլն մ³ ջուր: Այդ տարի Սևան մուտքերը եղել են 1213.66 մլն մ³, իսկ ելքերը կրկին ավելին էր՝ 1302.13 մլն մ³:

2022 թվականի տեղումնառատ տարում, չնայած Հրազդան գետով բաց է թողնվել 165.06 մլն մ³ ջուր՝ նախատեսվածից 4.4 մլն մ³-ով պակաս, բայց տարվա ընթացքում լճից ջրի ելքը կրկին գերազանցել է տարեկան մուտքերը՝ 1284.16 մլն մ³-ը 1152.0 մ³-ի հարաբերակցությամբ: Նախորդող տարիներին լճից Հրազդան գետով բացթողումները եղել են համապատասխանաբար՝ 2021 թվականին՝ 227.65 մլն մ³, 2020թ.՝ 162.39 մլն մ³, 2019 թ.՝ 143.86 մլն մ³, իսկ 2018 թվականին 200.62 մլն մ³ և բոլոր վերոնշյալ տարիներին լիճ մուտքերն ու ելքերը եղել են բացասական հարաբերակցությամբ:

Սևանա լճի նման հյուծման պատճառը հանրապետությունում ոռոգման համակարգի մաշվածությունն է ու կոռուպցիոն դրսևորումները: Խորհրդային տարիների 280 հազար հա հողատարածքի փոխարեն այժմ Արարատյան դաշտում ամենալավատեսական հաշվարկներով մշակվում է մոտ 130 հազար հա: Տարեկան ոռոգման համար տարբեր հաշվարկներով անհրաժեշտ է մոտ 350 մլն մ³ ջուր, և տարիներ են եղել, որ ոռոգման համակարգում հաշվարկվել է 50-70 % կորուստ: Միամտություն կլինի կարծել, թե նման ահռելի քանակության ջուրը, որը մեծ արժեք ունի, Հայաստանում կորչում է հնամաշ ոռոգման համակարգի ջրուղիների ճեղքերից, միանշանակ է, որ այդտեղ գործում է կոռուպցիոն խոշոր մեխանիզմ, որը տարիներ շարունակ արմատավորվելով ներկայում էլ ավելի է խորացել: Այս ամենի հետևանքը լինում է այն, որ օրենքի խախտում համարվող Սևանի մակարդակի բացասական հաշվեկշռի դեպքում էլ ոռոգման անվան տակ լճից ջուր է մատակարարվում Արարատյան դաշտ՝ հագուրդ տալով որոշ շրջանակների կոռուպցիոն ախորժակներին:

Մյուս կողմից էլ, Որոտան-Արփա ջրատարով Արփա-Սևան թունել անհրաժեշտ քանակով ջուր չի հասնում, քանի որ այն մղվում է այդ հատվածում գտնվող մասնավոր ՀԷԿ-երին՝ էլեկտրաէներգիա մատակարարելու համար, և նախատեսված ջրի մի չնչին հատվածն է միայն հասնում Սևանա լիճ՝ այն էլ միայն գարնանը և ձմռանը: Այստեղ կրկին որոշակի շրջանակների եկամուտներն են որոշիչ դեր խաղում:

Սևանա լիճը ծաղկած վիճակում

Պետական կառավարման ձախողումը՝ Սևանի խնդիրների կուտակման հիմք

Վերոնշյալ խնդիրները, որոնք պետական կառավարման կուպիտ թերացումների և օրենքի խախտումների հետևանք են, հանգեցրել են Հայաստանի Հանրապետության համար ռազմավարական առաջնային նշանակություն ունեցող Սևանա լճի աղետալի վիճակին: Այն դեպքում, երբ տարածաշրջանի գրեթե բոլոր պետություններն ունեն քաղցրահամ ջրի խնդիր, որը խորանում է գյուղատնտեսական փոփոխությունների հետևանքով՝ Հայաստանում հանցավոր մոտեցում է ցուցաբերվում պետության առանցքային հենասյուն հանդիսացող Գեղամա ծովի նկատմամբ: Այն կանխելու համար պետք է դադարեցնել սպառողական մոտեցումը Սևանի հանդեպ և ընդամենը կատարել ընդունված օրենքի պահանջները, Սևանա լճի էկոհամակարգի վերականգնման, պահպանման, վերարտադրման, բնականոն զարգացման և օգտագործման պետական քաղաքականության հիմնական սկզբունքների համաձայն:

- «- Սևանա լիճը և նրա ջրհավաք ավազանը, ըստ տարածքի գործառնական բնույթի, որպես մեկ ամբողջական համակարգ դիտարկելը.
- կենսաբազմազանության պահպանության գերակայությունը.
- Սևանա լճի և նրա ջրհավաք ավազանի տարածքներում էկոլոգիապես մաքուր և անվտանգ տեխնոլոգիաների, այդ թվում՝ կենսատեխնոլոգիաների պարտադիր կիրառումը.
- կարճաժամկետ, միջնաժամկետ և երկարաժամկետ

ծրագրերի մշակումը և դրանց բնապահպանական պետական, ինչպես նաև օրենքով սահմանված այլ փորձաքննությունների պարտադիր ապահովումը. - բնօգտագործման ավանդական ձևերի խրախուսումը և դրանց աջակցությունը»:

Տեղեկանք

Սևանա լիճը գտնվում է ծովի մակարդակից մոտ 1900 մետր բարձրության վրա: Այն աշխարհի՝ քաղցրահամ ջուր ունեցող 2-րդ բարձրագույն լիճն է: Առաջինը Հարավային Ամերիկայում գտնվող Տիտիկակա լիճն է: Սևանի երկարությունը 70 կմ է, առավելագույն լայնությունը՝ 55 կմ: Հայելու մակերեսը կազմում է միջինը 1260 կմ² և ամենախոշորն է Հարավային Կովկասի տարածքում: Միջին խորությունը 46.8 մ է, ամենախոր հատվածը գտնվում է Փոքր Սևանում և 83 մ է: Ջրի ծավալը 32, 92 մլրդ մ³ է: Սևանա լիճը Շորժայի ստորջրյա թմբով բաժանվում է 2 մասի՝ Մեծ Սևանի (37.7 մ. միջին խորություն) և Փոքր Սևանի (50.9 մ):

Սևանա լիճը Հայկական բարձրավանդակի՝ մեծությամբ երրորդ լիճն է՝ Վանա լճից և Ուրմիայից հետո: Ի տարբերություն վերջիններիս՝ Սևանից գետ է հոսում, ինչի արդյունքում էլ այն ունի քաղցրահամ ջուր: Լիճ են թափվում 28 մեծ ու փոքր գետակներ, և սկիզբ է առնում միայն մեկը՝ Հրազդանը:

Լճի ծագումնաբանական վարկածներից մեկի համաձայն՝ այն առաջացել է չորրորդական ժամանակաշրջանում՝ հրաբխային գործունեության հետևանքով միջլեռնային տեկտոնական իջվածքում սառցադաշտային և ձնհալոցքային ջրերի լցվելու արդյունքում: ■

Օսնիկ պապիկի՝ մնացորդաց սերնդի հայի թափառական ճակատագրի մասին

Մարգարիտա Խաչատրյան
Բանասիրական գիտությունների դոկտոր

Երբ Ուշիում հատիկ-հատիկ կարդում եմ Մարգար Շարայխանյանի (1937-2023) արխիվի նյութերը, առանձնահատուկ հուզումով եմ թերթում «Արձագանգ»-ի այն էջերը, որտեղ հանդիպում եմ պարոն Մարգարի հոր՝ Օսնիկ Շարայխանյանի (1903-1984) ստորագրությանը: Թղթերի միջից դուրս եկավ «Հորիզոն» (Մոսկվա) թերթի 1984 թ. 31-32-րդ համարի կտրոնը՝ Օսնիկ պապիկի հիշատակին նվիրված հոդվածով:

Մեծ Նոր Գյուղի «երեւելի ընտանիքի զաւակը» նախ Պոլիս է մեկնում, ապա ուսանում Պարտիզակի ամերիկյան վարժարանում: Շարայխանյանների գերդաստանն անցնում է արքայի անհույս ճամփաներով: 12 տարեկան «բոլորովին մերկ» տղան քրդի այծերն է արածացնում մեկ տարի, հետո փախչում մոտակա ասորական (ուրեմն՝ քրիստոնյա) գյուղ և ասորի ընտանիքի խնամքի շնորհիվ ջուլիակություն է սովորում: Մի քանի տարի անց մեծ դժվարությամբ միանում է իրենից տարիքով մեծ երկու եղբայրներին, որոնց հետ վերադառնում է հայրենի գյուղ: Եղբայրներից մեկի սպանությունից հետո մյուս եղբոր հետ ապաստանում է Հունաստանում, դառնում Գալանթայի հայ համայնքի գործոն անդամներից: ՀՅԴ անդամ էր, երկար տարիներ ուսուցիչ էր տեղի հայկական վարժարանում, որի հոգսը հոգում էր նաև իր սուղ նյութական միջոցներով: Համաշխարհային երկրորդ պատերազմից հետո Շարայխանյանները երեք զավակներով տեղափոխվում են Աթենք:

1965-ին Օսնիկ Շարայխանյանը Կանադայում միանում է իր զավակներին՝ մնալով նույն հոգատար ու գործուն հայ մարդը, կուսակցականը: «Տիպար հայր եւ տիպար հայ՝ նուիրում ընտանիքին, զաւակներուն ու թոռներուն, միշտ այ ժամանակ գտած է հետեւելու հայկական կեանքին եւ մամուլին, կարդում ենք «Հորիզոն» թերթի այդ համարում: – Յոյժ ընթերցասէր, լատտեղեակ Հայկ. Անցեալի պատմութեան ու ժամանակակից հոլովոյթին, միշտ կը պրայտէր Ջարդին մասին գրուած գրքերը եւ իր անձնական փորձառութեան փաստացի տուեալները կը գտնէր: Միշտ աշխոյժ եւ գործի գլուխ»:

Մերկայացնում եմ «Արձագանգ»-ի էջերից մի քանիսը:

ԿԱԳԱՆԴ Է

Դուրսը ցուրտ է: Երկինքը ծածկուած է գորշ ամպերով: Հովը սաստիկ կը փչէ ու իր սուլոցներով կարծես եղանակ մը կը յօրինէ: Ակամայ կը պարեն ամպերը՝ իրենց շրջագգեստներու քղանցքներով ավելով տանիքներու կատարները:

Ձիւն կը տեղայ. կարծես թիթեռնիկներու պարն է, որ տեղի կ'ունենայ օդին մէջ: Գետինը փռուած սաւանի մը տեսքը ունի ու կը նմանի ալեկոծ ծովու մը:

Տղաքը փողոց թափուած են, ուր տեղի կ'ունենայ ձիւնամարտ մը: Անոնց ձեռքերը սառած ու քիթերը կարմրած են, մեր պարտէզի լոլիկներուն պէս: Ոմանք կը դողան ցուրտէն, սակայն չեն ուզեր հրաժարիլ իրենց զուարճութենէն:

Ձեռքերս կզակիս սեղմած, նստած եմ պատուհանի առջեւ, այս օտար ավերում: Կը դիտեմ դուրսը, մանկութիւնս ու գիւղս կը վերյիշեմ երագուն:

Առունք սառած, տանիքներէն շարան-շարան կախուած են սառոյցներ՝ նման մեր աղօթարանի մոմերուն: Հեռուն՝ Քէլ Տէփէն, ձիւնը ծածկած է անոր ճաղատութիւնը՝ զայն նմանցելով քօղազարդ հարսի մը՝ որ անհամբեր կը սպասէ իր փեսային: Աւելի մօտը՝ Պօղոս Աղայենց քարին վրայ, խումբ մը գայլեր կ'ոռնան քաղցէն:

Մանրանկար բլուրներու շարք մը կ'երկարի մինչեւ բազար-գիւղը: Ո՛հ, կը յիշեմ, քարի դեզեր են անոնք, որոնք պիտի ծառայէին խճուղի մը շինելու, բայց, աւանդ:

Երկու հուժկու ձիեր կառք մը կը քաշեն դէպի գիւղ՝ պայքարելով ձիւնին ու մորիկին դէմ: Կառքին առաջամասին կառապան Մելքոնն է նստած, որ մերթ աղաչանքով, մերթ սաստով իր ձիերը կը մղէ յառաջ:

Վարը՝ կապուտակ լիճը, երկայնքին փռուած մինչեւ հինաուրց, պատմական քաղաքը՝ Նիկեա: Մեղմ ալիքներ, մին միւսը հրելով, կը հասնին լճափ ու կը հարուածեն ուռնիներու շարքը:

Օդը՝ ամպամած, լուսինը տոգոյն՝ կ'ուզէ լիճը լուսաւորել, բայց ամպերու պատուարը արգելք կ'ըլլայ իր բաղձանքին: Երբեմն ցոլք մը կը յաջողի թափանցել, թացութիւն մը իջնել դէպի ցած: Այդ մի-

չոցին ալիքներու պղպշակները, մարգարիտներու փոխուելով, անլի կը հարստացնեն զայն: Այսպէս գեղեցիկ էին Նիկիոյ լիճն ու Մեծ Նոր գիւղերը:

Խումբ մը մշակներ, որոնց մէջ իր բարձր հասակը ցցած է Դամաննէնց Մանուկը, բաւերը ուներնին՝ կը շտապեն դէպի գիւղ:

Կաղանդ է:

Խոկումէս զարթուն, կը տեսնեմ՝ դուրսը տղաք տակաւին ցնծութեան մէջ են: Կը թաւալին ձիւնին մէջ, զիրար կը հարուածեն ձիւնէ գնդակներով ու անհամբեր կը սպասեն Կաղանդ Պապային: Կը խօսին իրենց նուէրներուն մասին, կը փորձեն մին միւսը գերազանցել իրենց ստանալիք ընծաներով՝ ինծի համար խորթ ու դժուարահասկնալի լեզուով մը:

Բոլորին աչքերը սեւեռած են մօտակայ բլուրին՝ ուրկէ դէպի վար կը սահի սահնակ մը լծուած չորս զոյգ եղնիկներով: Կաղանդ Պապան է, որ կու գայ, կոնակը պարկ մը լեցուն խաղալիքներով ու ընծաներով բեռնատր:

Կ'ուզեմ ձեռքերովս փող կազմել ու պոռայ ուժով՝ ինչո՞ւ այդ խեղճ կենդանիները կը չարչարես լծելով սահնակիդ. չէ՞ որ բերած նուէրներդ ոչինչի ծառայեցին. այդ մենք լաւ գիտենք:

Կաղանդ Պապան չ'ուշանար մեր փողոցն ալ հասնելու: Երախտները զինքը պաշարեր են արդէն, եւ բոլորին սառած ձեռքերը օդին մէջ, կը փորձեն ժամ առաջ խլել իրենց բաժինը: Կաղանդ Պապան, «Ապրիք, շա՛տ ապրիք» ըսելով կը բաշխէ:

Վերջին ծրարը ձեռին, զիս կը տեսնէ պատուհանիս ներսը, ձեռքի շարժումով մը կը հասկցնէ, թէ կը փափաքի ինծի տալու:

- Չեմ ուզեր, - կ'ըսեմ գլուխս վեր-վար շարժելով:
- Ինչո՞ւ կը մերժես. չէ՞ որ դուն ալ տարիներու բեռնան տակ ընկճուած մանուկ մըն ես:

Գիտեմ, որ ինք անմեղ է, սակայն իր նախորդներուն հանդէպ ունեցած դառնութիւնս իր վրայ կը թափեմ:

- Հազիւ աչքերս բացած ու սեւեռած ապագային, փոխան իմ խնդրած համեստ նուէրիս, իմ բաժինը եղաւ անձայրածիր անապատներու տաժանքը, ուր թշուառութեան մինչեւ վերջակէտը հասնելով՝ ականատես եղայ իմ սիրելիներուն անխնայ կոտորումին, ի վերջոյ, հազիւ կարողացայ մագապուրծ փրկուիլ այդ ահաւոր սպանդէն:

Մարդը, ձեռքը ծնօտին դրած, ուշի-ուշով մտիկ կ'ընէ զիս, զարմացումի արտայայտութիւններ դէմքին վրայ չարիքներու ունկնդիր:

- Երիտասարդութեան կանաչ օրերուս, թէւ կրկին փորձը յիմարութիւն էր, դարձեալ սպասեցի լաւ նուէրներու: Դժբախտաբար կրկին անէր ու սպանդ եղաւ քու ընծան: Արմատախիլ մեր հայրենի ու պապենական օճախներէն, փոթորիկէ քշուած շիւղերու նման, աշխարհի չորս ծագերուն ցիր ու ցան:

Կաղանդ Պապան անհանգիստ՝ կրկին երկարեց նուէրը:

- Դուն կ'աշխատիս կրկին զիս խաբել, որպէս պեհեր մանուկ, բայց կը սխալիս. ինչու որ քու նախորդներուդ գէշ նուէրներուն ազդեցութեան տակ է, որ կ'ապրիմ իմ վերջին օրերը: Օտարութեան մէջ դառնութեամբ կը լսեմ շուրջիս հայրորդիներու այլա-

լեզու ճողողումը, որոնք կը սպառնան ականջներուս թմբուկը պայթեցնելու:

Ճարահատ կ'ըսէ.

- Գիտե՞ք մէկը, որուն կրնամ տալ այս վերջին նուէրս:

- Այո՞, - կ'ըսեմ, - կրնաս տալ թուրքին, որ, հակառակ իր գործած չարիքներուն ու նախճիրին, անպատիժ է ու շատերուն գուրգուրանքին առարկայ:

Մարդը դուռը բացաւ եւ դուրս ելաւ:

- Պակաս ըլլայ նուէրդ, - ըսի ...

Բայց ես առանց Կաղանդ Պապայի ալ կարող եմ իմ սրտաբուխ նուէրներս տալ իմ ազգիս զաւակներուն անխտիր մաղթելով, որ իրենց ճիգն ու ջանքը անսպառ ըլլայ հայօրէն մտածելու եւ գործելու համար, որպէսզի տոկան մեզի համար ալ անկեղծ եւ քարի տարիներ:

«Արձագանգ» ամսագրերի (Թորոնթօ), 1972 թ. 12-րդ համար

ԳՈՒՇԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Սովորութիւն եղած է ինծի համար ամէն առաւօտ փողոց նետուիլ: Այսօր դարձեալ դուրսն եմ, ծծելու համար հանապազօրեայ թարմ ու կենսատու օդը:

Կը հանդիպիմ ընկերոջս, որուն անունը չեմ ուզեր յայտարարել, չճանօթացնելու համար: Ան ամէն ինչ բախտի վերագրող մէկն է՝ նախապաշարումներով լեցուն անձ մը: Զիրար բարեւելէ ու բարի մաղթանքներ յայտնելէ վերջ, այսպէս կ'ըսէ.

- Նշանաւոր բախտագուշակ մը կը ճանչնամ: Անցեալ օր իրեն այցելեցի, լսեցի ստոյգ եւ ճշգրիտ գուշակութիւններ, ապագային ինծի սպասող: Դուն ալ գնայ, բան մը չես կորսնցնել, այցեզինը 5 տուար է միայն:

Կը խոստովանիմ որ գուշակներու տաղանդին վրայ այնքան ալ հաւատք չունիմ, սակայն չեմ գիտեր ինչո՞ւ միտքս փոխեցի, եւ որոշեցի երթալ բախտագուշակին մօտ, լսելու համար ոչ թէ իմ ապագայիս

գալիք նորությունները, նկատելով որ այլևս շատ ուշ է ինձի համար, այլ լսելու համար Մփիոքի հայության գալիք անակնկալներուն՝ տարեմուտի առթիւ:

Յաջորդ օրը, մատս բախտագուշակին դրան զանգին կոճակը սեղմեց: Ջիս առաջնորդեց առանձնասենեակը: Մէջտեղը սեղան մը կար, վրան՝ փոշեթաթախ գրքեր, կլոր գունտ մը, որ կը դառնար հրշէջներու կառքին գունտին նման. տարբերութիւնը այն էր, որ, փոխան կարմիր լոյսին, կը տեսնէի ինձի համար նորութիւն եղող անձանօթ բաներ:

Իր դիմացի աթոռը ցոյց տուաւ, երբ նստեցայ, բաց ափը ինձի երկարեց՝ պահանջելով իր այցեգիրը:

– Ի՞նչ իմանալու եկած էր, պարո՞ն:

– Սփիւռքի հայութեան գալիք նորութիւններուն համար:

Մարդը յօնքերը կիտեց եւ ըսաւ.

– Այն ատեն տարբեր է ձեր վճարումը, որովհետեւ ժողովուրդի մը համար են գուշակութիւններս՝ նուագագոյնը քսան տոլար:

Ակամայ պարի մէջ մտած էի, ստիպուած էի շարունակել՝ ցնծալով յաւելեալ գումարն ալ:

– Հիմա հարցումներդ ուղղէ՛, ես, մոգական գունտիս մէջ տեսնելով, պիտի պատասխանեմ:

Քսան տոլարնոց գուշակութիւն լսելու միտումով, թելերս սոթեղելով, սկսայ.

– Կը փափաքիմ լսել, թէ ի՞նչ վիճակի պիտի հասնին Մփիոքի հայութեան ազգապահպանման աշխատանքները եւ ուժացման վտանգը:

Գուշակը կեցաւ վայրկեան մը, խորհրդաւոր դէմքի արտայայտութիւն առաւ ու ըսաւ.

– Կը տեսնեմ կազմակերպութիւններ, միութիւններ, ամէն ջանք կը թափեն ուժացման վտանգին առաջը առնելու: Բազմութիւն մըն ալ կեցած է անդունդի մը եզերքը՝ երեքուն, գահավէժ ըլլալու դատապարտուած: Վարը իրենց կը սպասեն կլափնին բաց օտարազգի կլանողներ: Ազգին գործօն մասը կը զգուշացնէ, կառչած է գահավիժողներուն ու կ'աշխատի հեռու պահել զանոնք սպասող վտանգէն: Բոլորն ալ կրծքերնին ամուր կը ծեծեն՝ «Մենք հայ ենք» պոռալով: Այսպէսով իրենց ազգային պարտականութիւնները կատարած ըլլալու գոհունակութեամբ կ'ապրին:

– Ջիս շատ կը հետաքրքրէ բոլորի բաղձանք եղող միասնականութեան արդիւնքը:

Գուշակը պիշ կը նայի աչքերուս:

– Կը տեսնեմ ճառախօսներ, բանախօսներ, նաեւ հայկական թերթեր, որոնք կ'աշխատին հարթելու համար համաձայնութեան ուղին: Ուրքերնին ամուր գետինը կը զարնեն, տեղքայլի նման, առանց քայլ առնելու:

Գուշակը զիս չի խանդավառեր, բայց դեռ կը շարունակեմ.

– Ո՞ր պիտի յանգի եկեղեցիներու շուրջ ստեղծուած տարակարծութիւնը:

– Կը տեսնեմ անթիւ եկեղեցիներ, փարթամ քահանաներ, դպիրներ, նոյնաձայն մեղեդիներ, շարականներ: Հաւատացեալները նօսրացած են: Արդէն ո՞ր կրօնքին մէջ չեն պակասած: Վեղարարուր կրօնականներ, այցելութիւններ կը փոխանակեն: Կ'ըսեն թէ

ամէն ինչ պիտի հարթուի: Դժուարութիւն կը հասցնեն ԵԹԷ, ՊԻՏԻ, ԲԱՅՅ բառերը: Այս բառերը միայն ձեր ազգը չէ, որ տարակարծիք պահած են, այլ բոլոր մարդկութեան գլխու փորձանքն են:

Կը ջղայնանամ ու կը հարցնեմ բախտագուշակին.

– Է՛հ, բարեկամ, շատ երկարեցիր: Այդ երեք բառերն են բոլոր չարեաց աղբիւրը:

– Կը սխալիք,– կ'ըսէ արժանապատուութիւնը վիրաւորուած գուշակը,– դուք կրնաք փորձել որեւէ բանակցութիւն կամ վէճ՝ գործածելով այդ բառերը: Ըսելով «ԵԹԷ մեր պայմանները ընդունիք, կրնանք համաձայնիլ», պատասխանը, «ԲԱՅՅ հակասահմանադրական է ձեր ըսածը»: «ՊԻՏԻ հարթենք դժուարութիւնները, ԵԹԷ ընդունիք մեր պայմանները», «ԲԱՅՅ դուք անդրդուելի կը մնաք...»: Կը տեսնեմ թանձր վարագոյր մը որ կը ծածկէ անհամաձայնութեան բուն պատճառները: Իմ կարողութիւնս չի ներեր թափանցելու ատելի խորը: Հիմա հասկցա՞ր, պարո՞ն: Դուք ձեր կեանքին մէջ ալ, այդ բառերը գործածելով, անպարտ կրնաք համարուիլ:

Տեղի տալու վրայ եմ իմ բարկութեանը, բայց քսան տոլարը կը յիշեմ:

– Ինչպէ՛ս կը տեսնէք մեր ժողովուրդի նիւթական վիճակը:

– Կան հարուստներ, շատեր ալ հարստանալու ճամբուն վրայ են, սակայն կարծես թէ դրամը պատճառ կ'ըլլայ, քայլ առ քայլ հեռացնելու ենթակաները հաւաքականութենէն: Կան բաւական թիւով անձեր, որոնք լիաբոն կը մասնակցին, հաւատացէք, որ հրաշքներ կրնաք կատարել՝ փրկուելով ձեզի սպասող վտանգներէն:

Յատումս իր զագաթնակէտին հասած էր, զայրոյթով պոռացի մարդուն երեսին:

– Բարեկամ, ե՛տ տուր դրամս:

– Ինչո՞ւ,– կը պատասխանէ բախտագուշակը:

– Որովհետեւ անցեալ տարուան պատահածներն են, որ ինձի կը կլլեցնես, որպէս գուշակութիւն:

Ըմբոստանալու կարգը բախտագուշակին հասած էր.

– Ինչո՞վ եմ ես յանցաւոր, երբ այս տարի ալ նոյն բաներն են, որ պիտի պատահին: Իմ գուշակութիւններս երբեք սխալ չեն ելած:

Դուք կը ցատկեմ այդ անիծեալ տունէն, քրտնաթաթախ ու բեկանուած սրտով: Գէշ խօսքեր ալ կ'ըսեմ իմ սիրելի բարեկամիս հասցէին՝ զիս խաբած ու ինձի սրտնեղութիւն պատճառած ըլլալուն համար ...

Յանկարծ զգաստ, ես ինձի հարց կու տամ, թէ ինչո՞ւ արժէք կու տամ ու ցաւ կը զգամ փուճ ու սին բաներու համար: Մաղթէ, աշխատէ, որպէսզի սուտ ըլլան չար մարդու գուշակութիւնները: Հայ ազգը ըլլայ ատելի տոկուն, գուրգուրալով իր գեղեցիկ բարբառին վրայ, զայն պահելով իր սրտի ամենատոկուն անկիւնը: Այն ատեն հալալ ըրէ մարդուն տուած ստակը: Երբ մեր չար բախտէն, իրականանան գուշակութիւնները այս տարուան միջոցին, կ'երդնում, որ այլևս ոչ թէ բախտագուշակի չեմ այցելեր, այլ[եւ] անձեք կը կարդամ՝ դառնութեամբ լեցուն: ■

«Արձագանգ» ամսաթերթ (Թորոնթօ),
1973 թ. 2-րդ համար

Սփիուքը վարկաւորել ըստ արժանւոյն

ՎՐԷԺ-ԱՐՄԷՆ

Ճարտարապետ, գրող, հրապարակագիր, «Հորիզոն»-ի ու «Հորիզոն գրական»-ի աւագ խմբագիր

Սփիուքը, որ diaspora բառին հայերէն համագործն է, ունի իր գլխաւոր իւրայատկութիւնը, որ զինք կը տարբերէ այլ ժողովուրդներու նոյն այդ օտար բառով ճանչցուած սփիուքներէն:

Մինչ այլոց պարագային իրենց հայրենիքէն դուրս ապրող արտագաղթած կամ դրսեծին մարդիկ կրնան նկատուիլ որպէս այդ diaspora-ները բաղկացնող տարրեր, առանց որ այդ սփիուքները յատուկ կենսական առնչութիւն մը ունենան անոնց հայրենիքներուն հետ (զանց առնելով լեզուական ու մշակութային կապերը, երբեմն ալ տնտեսական կամ քաղաքական մեծ կամ փոքր նպաստները), մեր պարագային մեր ժողովուրդը կարելի չէ պատկերացնել առանց Սփիուքին: Մերը առնչութեան հարց մը չէ: Անքակտելիութեան հարց է:

Հայաստան եւ Սփիուք ամբողջութիւն մըն են, որքան ալ զիրենք բաժնող, իրարմէ տարբերող մեծ ազդակներ գոյութիւն ունենան, ինչպէս՝ հայերէնի լեզուաճիւղն ու ուղղագրութիւնը, վերջին 100-150 տարիներու պատմութիւնը, ներսէն թէ դուրսէն կրած ազդեցութիւնները եւ այլն:

Աւելի կարեւոր եւ ուժեղ են, սակայն, զիրենք միացնող ազդակները, ինչպէս՝ լեզուն ինքը՝ հայերէնը, բազմաձեւապարամեայ պատմութիւնն ու մշակոյթը ու մանաւանդ ապագան: Յատկապէս այդ վերջինն է, որ մեզ կը շաղկապէ, կը նոյնացնէ: Կը վերածէ մէկ ազգի՝ հայութեան:

Այո՛, կարելի՛ է հայութիւն ըսել ու անտեսել Սփիուքը, որ իր թիւով քանի մը անգամ կը գերազանցէ տակաւին Հայաստան կամ Հայաստանի Հանրապետութիւն կոչուող մեր Հայրենիքի վերապրող մասնիկին վրայ հաւատարմօրէն ու վճռակամօրէն իր կեցութիւնը պահող մեր ժողովուրդէն:

Կարելի չէ՛:

Կարելի չէ, որքան ալ մեր թշնամիներն ու անոնց կամակատարները այդպէս ուզեն, այդպէս ջանան սեպ խրել մեր միջեւ, իրարմէ անջատել երկրին ու արտերկրին ապագաները:

Կարելի չէ, որքան ալ իր այլազանութեամբ, բազմերկրութեամբ, կազմակերպութիւններու, ասանդութիւններու եւ դիմագիծերու տարբերութիւններով Սփիուքը չերեւի որպէս մէկ ամբողջութիւն:

Կարելի չէ, որքան ալ այդ իսկ պատճառաւ անկարելի կը թուի Սփիուքը կառավարել, Սփիուքը համախմբել ու միասնականացնել հայութեան ապագայի տեսլականով: Կը թուի, ոչ թէ իրապէս այդպէս է:

Չմոռնանք: Ոչ միայն թիւով, այլեւ իր ներուժով հայութեան ու Հայաստանի ալ ողնահարը Սփիուքն է:

Իր տնտեսական կարողութիւններով:

Իր մշակութային հարստացմամբ:

Իր կազմակերպական փորձառութեամբ:

Իր քաղաքական յարաբերութիւններու լայն ծիրով:

Այս ըսելով չեմ ուզեր երբեք ստորագնահատել Հայաստանի կարեւորութիւնը Սփիուքին համար:

Այո, չմոռնանք, Սփիուքը սփիուք չի՛ կոչուիր, չի կրնար կոչուիլ առանց Հայրենիքի, գլխազրուած Հայրենիքի, որ անկասկած կը ներառէ իրական հողը, բայց նաեւ՝ Երազը, Տեսլականը: Վերցուցէք այդ վերջինը, Սփիուքը կը կորսնցնէ իր գոյութեան իրաւունքն իսկ:

Ահա թէ ինչու մենք պարտաւոր ենք պայքարելու, ամեն՝ զոհողութեան դիմելու պահելու, պահպանելու համար մեր «հողն այդ փոքրիկ»: Սակայն այդ զոհողութիւնները չենք կրնար ստանձնել, այդ պայքարը չենք կրնար տանիլ յանուն Հայրենիքին, եթէ մենք մեզ չկարենանք պահել, եթէ մենք կքինք ու տկարանանք, եթէ մենք սրբութիւնը աշխարհի երեսէն:

Ահա այդ պատճառաւ ալ շատ լաւ պէտք է գիտակցիք մեր դերին, մեր ներուժին, մեր գործին եւ աշխատինք կազմակերպականօրէն հզօրացնել մենք զմեզ:

Սփիուքը չի կրնար փոխարինել Հայաստանը, Սփիուքը Հայաստան չէ, սակայն Սփիուքը Արտահայաստան է, եւ Հայաշխարհը այդ երկուքին անբաժանելի ամբողջութիւնն է:

Առաջարկ է, որ մեր բոլոր կազմակերպութիւնները իրենց գալիք աշխատանքները ծրագրելու ատեն մտահան չընեն այս իրողութիւնը:

Առաջարկ է, մանաւանդ, որ ՀՅԴ գալիք Ընդհանուր ժողովը, մեր ռազմավարութիւններն ու մարտավարութիւնները ճշտելու ատեն առաւել ուշադրութեամբ նկատի առնէ Սփիուքի դերակատարութիւնը՝ ընդհուպ ամբողջացնելով Ծրագիր ու Կանոնագիր, վերաբժեւորելով Սփիուքը:

Սփիուքը վարկաւորելով ըստ արժանւոյն: ■

ՀՅԴ Բյուրոյի ուղերձը՝ Հայաստանի Հանրապետության անկախության օրվա առթիվ

ՀՀ Դաշնակցության համար հայոց անկախ պետականությունը եղել և մնում է անսակարկելի արժեք

Միրելի հայրենակիցներ,
Հայաստանի Հանրապետության անկախության վերականգնման 33-րդ տարեդարձը կարևոր առիթ է արժևորելու անկախ պետականության կայացումը, ինչպես և անդրադառնալու մեր պետության առջև ծառայած մարտահրավերներին: Անկախ պետականությունը յուրաքանչյուր ազգի ինքնակազմակերպման բարձրագույն ձևն է և բաղձալի երազանքը: Այս նվաճումը պահպանելն ու զարգացնելը պահանջում են հետևողական և համառ պայքար:

Հայ ժողովուրդն հերթական անգամ պատմական ընտրության առջև կանգնեց 1991 թ. և արցախյան գոյամարտի բռնում կյանքի կոչեց ազատ ու անկախ ապրելու դարավոր իղձը: Անցած երեք տասնամյակների ընթացքում, չնայած առկա խնդիրներին և բացթողումներին, մեծ առաջընթաց արձանագրվեց հայոց նոր պետականությունների կայացման ասպարեզում, ձևավորվեց ուժեղ և հուսալի բանակ, զարգանում էր երկրի տնտեսությունը, Հայաստանն արտաքին աշխարհին ներկայանում էր որպես հարգանքի արժանի պետություն: 30 տարուց ավելի Արցախի անկախ Հանրապետությունը գործեց ու արարեց հայ ժողովրդի անընկճելի ոգու, տաղանդի, Հայաստան-Արցախ-Սփյուռք եռամիասնության շնորհիվ: Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը մշտապես և իր ողջ կարողականությամբ եղավ հայոց երկու Հանրապետությունների զարգացման գործընթացի մասնակիցը:

Հայաստանի Հանրապետության այսօրվա իշխանության ազգավնաս գործունեությունը հանգեցրեց Ադրբեյջանի ցեղասպանական գործողությունների միջոցով Արցախի հայաթափմանը:

Այսօր արդեն անմիջական սպառնալիքի ներքո են հայտնվել Հայաստանի Հանրապետության ինքնիշխանությունն ու անկախությունը:

Աշխարհաքաղաքական ներկա պայմաններում հայ ժողովրդից պահանջվում է բացառիկ համախմբում և ոգու արիություն պաշտպանելու և պահպանելու համար Հայաստանի Հանրապետության անկախությունն ու ինքնիշխանությունը, վերականգնելու՝ մեր ազգային արժանապատվությունն ու ազգային արժեքների դերը:

Այս մարտահրավերների լուծումը պահանջում է Հայաստանում նոր որակի իշխանության ձևավորում, որի առաջնահերթ անելիքները պետք է լինեն Հայաստանի արտաքին և ներքին անվտանգային հուսալի համակարգերի ձևավորումը, պատմական բնօրրան՝ արցախահայության վերադարձի խնդրի հետապնդումը: Իշխանություն, որը հայ ժողովրդի համար կապահովի իրական խաղաղություն և բարգավաճում:

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության համար հայոց անկախ պետականության գոյությունը եղել և մնում է անսակարկելի արժեք:

Միրելի հայրենակիցներ,

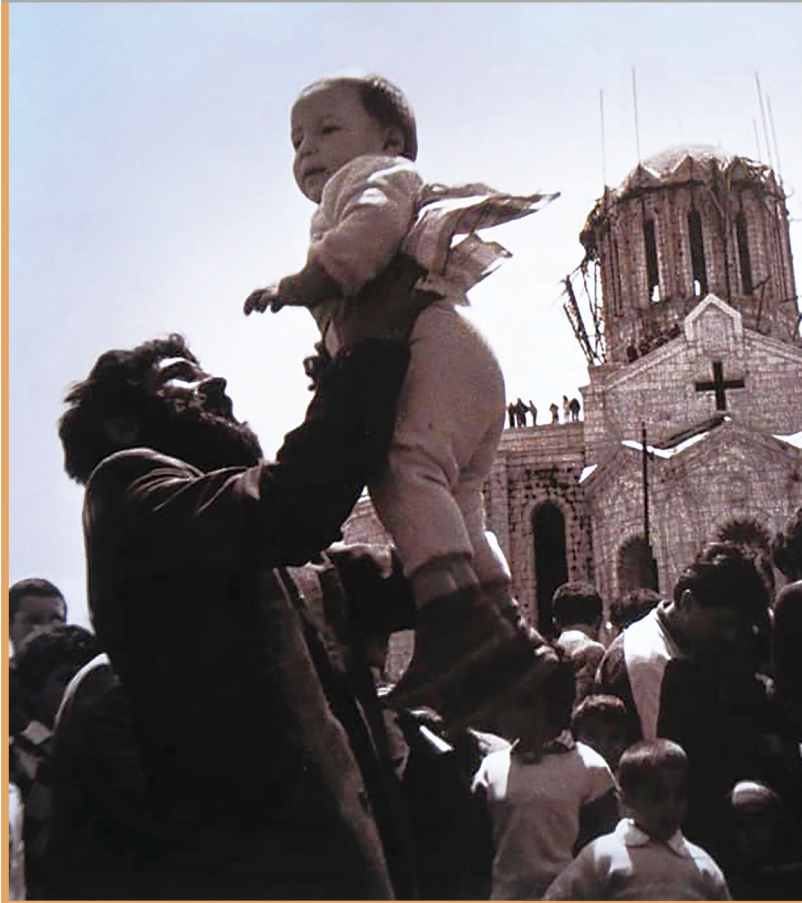
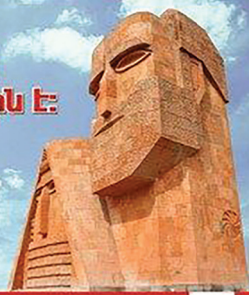
Շնորհավորելով անկախության տոնի առթիվ մենք խոնարհվում ենք Հայաստանի անկախության և ինքնիշխանության համար նահատակվածների անմար հիշատակի առջև:

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը ինչպես երեկ, նույնպես և այսօր ու վաղը ոչ մի ջանք չի խնայելու հայ ժողովրդի ազգային երազանքների իրականացման համար:

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության Բյուրո

21.09.2024 թ.

**Սեպտեմբերի 2-ը
ԼՂՀ անկախության
հռչակման օրն է:**

**ԼԵՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
Ո Ր Ո Շ ՈՒ Մ**

1995 թվականի սեպտեմբերի 2-ը ԼՂՀ տարածքում ոչ աշխատանքային օր հայտարարելու մասին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության կառավարությունը որոշում է՝

1. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական կախության մասին հռչակագրի ընդունման չորրորդ տարեկի նշակակցությամբ 1995 թվականի սեպտեմբերի 2-ը ԼՂՀ ողջ տարածքում հայտարարել ոչ աշխատանքային օր:

2. ԼՂՀ նախարարություններին, պետական վարչություններ և ուսումնական հիմնարկներին, պետական հիմնարկներին, ձեռնարկություններին

1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին հռչակվեց Արցախի անկախությունը:

ԴՐՈՇԱԿ